

fries leerhuis

Olterterperkring

cursusjaar 2017-2018

leeswijzer cursus A

thema: *'Het kwetsbare leven'*

cursusjaar 2017-2018

leeswijzer cursus A

thema:

‘Het kwetsbare leven’

Woord vooraf

In de leeswijzer vindt u teksten die betrekking hebben op de thema's van cursus A: Het kwetsbare leven. Ze zijn bedoeld ter voorbereiding op de betreffende lezingen.

De teksten zijn geschreven of aangedragen door de verschillende inleiders.

De uit boeken overgenomen leesstukken zijn qua vorm aangepast aan de lay-out van de leeswijzer.

Voor de gezamenlijke bijeenkomsten van cursus A en B is de inhoudelijke informatie beperkt tot die in het programmaboekje.

Wij hopen dat de leeswijzer voor u een inspirerende bron is.

Piet Wouda
(voorzitter Olterterperkring)

Inhoudsopgave

2 oktober 2017 – 6

Prof. dr. Maarten den Dulk, Kies dan het leven...! Leven en dood in de waagschaal

30 oktober 2017 – 8

Dr. Piet van Midden, Verhalen over het begin

27 november 2017 – 13

Prof. dr. Wim Weren, De interpretatie van Johannes 10:40-12:11 in de roman Lazarus is Dead (2011) van Richard Beard.

8 januari 2018 – 19

Drs. Alex van Heusden, Ignatius van Antiochië (tussen 110 en 117?), Brief aan de Romeinen, ...

5 februari 2018 – 28

Wilma de Rek, Stand-up filosoof: De antwoorden van René Gude, ISVW Uitgevers Leusden 2015, p. 149 - 159

5 maart 2018 – 36

Els van Wijngaarden, Voltooid leven, over leven en willen sterven, 2016, p. 15 - 23

Teksten

2 oktober 2017 Thema: **'Kies dan het leven...! Leven en dood in de waagschaal'**

Prof. dr. Maarten den Dulk

Tekst: Maarten den Dulk

In het *'paradijsverhaal'* (Genesis 2:4 – 4:26) is de camerapositie zodanig dat men van onderen af naar de menselijke conditie kijkt. We zien de mensen en dieren op aarde verschijnen vanuit kikkerperspectief. We zien de stoffige grond die wacht op regen en op begroeiing. Er gaan geruchten over kostbare bodemschatten. Hier, op deze grond, moeten de mensen het zien te rooien. Maar daartoe moeten ze wel inzicht krijgen in de conditie van hun bestaan. Hoe zal dat gaan? Het begint in een veilige omgeving. De mensen ademen op in een waterrijke tuin waar bomen en vruchten willen groeien. Daar leren ze het leven kennen. Althans ze leren er om zelf in hun onderhoud te voorzien en om zelf nieuw leven voort te brengen. Het is echter niet de bedoeling dat ze in de tuin zullen blijven. Integendeel. Hun blik wordt van meet af aan meegenomen door vier rivieren die als zichtassen de hele aarde voor hun ogen ontsluiten. Zo zien ze dat de aarde het speelveld is waar hun kansen en hun grenzen liggen. De tuin biedt beschutting om het leven te leren, maar de aarde is aan de mensen gegeven om er actief te leven. Daar moeten ze de grond ontginnen en de dieren domesticeren. Daar moet een stad gebouwd worden waar cultuur en techniek tot ontwikkeling kunnen komen. Daar moet wetgeving komen om structuur te geven aan de samenleving. De opdracht van de mensen ligt in de opbouw van de samenleving overal op aarde en dat moeten ze dus in die tuin leren. Over de menselijke conditie is veel te zeggen, maar het *'paradijsverhaal'* zoemt in op twee motieven: levenskracht en kennisvermogen. De beide gaven van leven en van kennis zijn de voorwaarden voor het verschijnen van de *homo sapiens*. Zij bepalen de menselijke conditie. Om de aandacht daarop te vestigen, doet de verteller van het paradijsverhaal een vondst. Er worden twee uitzonderlijk mooie bomen in het midden gezet: de *levensboom* en de *kennisboom* (2:9). Ze laten zien dat leven en denken twee dingen zijn. Het *'er zijn'* en het *'bewustzijn'* vallen niet samen. Wie werkzaam leeft, moet steeds even afstand nemen van zichzelf en zich afvragen: ben ik nog goed bezig? Door afstand te nemen, word je bewust waarmee je bezig bent. Wonderlijk genoeg kunnen we niet verklaren waar die twee krachten van leven en kennis vandaan komen. Het zijn en blijven gaven. Het geheim van onze conditie is niet te begrijpen. Deze bomen zijn dan ook niet bedoeld voor productie en consumptie, maar voor meditatie. Maarten Luther beschreef het geboomte in het midden van de tuin als een soort groene kathedraal. Ze geven je de ruimte om na te denken over je leven voor Gods aangezicht. Ze markeren het leerhuis. Wie leren wil, moet hier even niets anders doen dan bij de les blijven. Daarom geldt hier de regel: niet eten tijdens de les (2:15).

Wat wordt er geleerd in de groene kathedraal? De les gaat over wat goed is en wat kwaad is en wat het onderscheid is tussen beiden. Het is niet goed – leert God - dat de mens alleen is (2:18). Dat is dus de eerste les. Eenzaamheid is niet goed. Goed is dat je met en voor elkaar leeft in een sfeer van helpen en geholpen worden. Wanneer men ervoor kiest om zonder de ander te leven en wanneer men de ander slechts als rivaal beschouwt, gaat alles mis. Het ondermijnt de samenleving en dat leidt vroeg of laat tot moord en doodslag. Dat is kwaad (4:6,7). De kennis van goed en kwaad ligt dus in de ervaring van de existentiële *relatie*. Hoger en dieper gaat het niet in dit onderwijs. Leven is leven in relatie, in de sfeer van helpen en

geholpen worden. Kennen is kennen van elkaar in intimiteit en liefde. Samenleven en elkaar kennen, dát bepaalt de menselijke conditie. Op deze uiterst simpele wijze, met behulp van twee bomen en een lesuur, opent het 'paradijsverhaal' het zicht op onze conditie.

Ik zei dat we in Genesis 2-4 naar de mens kijken vanuit kikkerperspectief. Het verhaal zelf spreekt liever van het perspectief van de slang. Vanuit de slang gezien, is de wereld een slangenkuil, waar de wet geldt van eten of gegeten worden. De slang is *streetwise*. Die is dan ook zeer kritisch, om niet te zeggen cynisch, als het gaat om het onderwijs over helpen en geholpen worden. Dat is moralisme - zegt de slang - en met zulke sprookjes wil God de mensen klein en dom houden. Dat moet je niet willen. Neem de gaven van de kennis in eigen beheer, dan begrijp je zelf hoe het zit. Deze wijsheid van de wereld klinkt zo overtuigend, dat de mensen hun leerhuis opeten. Het gevolg is bekend. De wereld is inderdaad een slangenkuil geworden. De vraag is of daar nog te leven is en hoe dan wel.

Dr. Piet van Midden

Tekst: Piet van Midden, Verhalen over het begin

Chawwa, Gaya, heet ze in het Hebreeuws, ‘zij die leven mogelijk maakt.’ Eva, Heva, Zoë, in andere vertalingen. Dat Chaja en Gaea op elkaar lijken, mag niet verbazen. Gaea is de Griekse oermoeder, de aarde. Gè in een contractie, leren onze gymnasiasten. Deze oermoeder is uit de Chaos verwekt, nadat eerst Erebus, ‘Duisternis’ en Nux, ‘Nacht’ zijn geboren. Ouranos, de hemel, omringt Gaea met zijn zorg en zo is het gekomen, vertelden de oude Grieken. Met Ouranos is zij het eerste godenpaar. Reeksen goden volgen, te beginnen met de Titanen. Maar wat moet je met alleen maar goden? Daar komt gedonder van. Er wordt verteld dat de goden meer met de dieren op hadden dan met de mens. Die was naakt en kwetsbaar. Dat er nog wat van hem geworden is, dankt de mens volgens een Griekse mythe aan de titaan Prometheus, die de weerloze mens de logica schonk, en het vuur. Nu leek de mens toch teveel op de goden, constateerde Zeus woedend en strafte Prometheus door hem aan de Kaukasus vast te klinken. Elke dag kwam de adelaar Ethon zijn lever uitpikken (die ’s nachts weer aangroeide), en als Herakles hem niet had bevrijd, zouden sommigen misschien op de Kaukasus naar Prometheus uitkijken.

De Babyloniërs vertellen een ander verhaal. In het beroemde scheppingsverhaal, het *Enuma elisj*, (‘Toen in den hoge’ een hemel nog niet was genoemd...) ontstaat de aarde uit een strijd tussen de goden, die uiteindelijk door de oppergod Mardoek wordt beslecht. Ook hier komt de mens er slecht vanaf. De mens is geschapen ten bate van de goden, als slaaf. Maar omdat ze teveel rumoer maken en zo de slaap van de goden verstoren, vatten de goden het onbesuisde plan op de mensheid met een zondvloed te vernietigen. Dat plan wordt bekend, volgens de verteller, Utanapisjti. Hij is de Noach in het Babylonische zondvloedverhaal, maar ook de wijze. Een van de lijnen in het zondvloedverhaal is de sterfelijkheid van de mens. De wijze Utanapisjti(m) verwoordt het zo:

‘De grimmige dood is onverbiddelijk!
Zouden wij altijd huizen bouwen?
Zouden we altijd oorkonden uitschrijven?
Zouden broeders altijd de erfenis delen?
...
Nooit was iets bestemd om lang te duren.

De slaper en de dode – wat lijken ze op elkaar!
De dood kan men niet in beeld brengen.
Zou hem de mens dan meester zijn?
Als zijn laatste uur heeft geslagen,
komen de grote goden van de Diepte bijeen
en Mammetu, de maakster van het noodlot,
werpt met hen het lot.
Zo wordt beslist over leven en dood!
Maar de tijden der doden openbaren zij niet.

Voor Utanapisjti(m) gold dit allemaal niet: hij was de sterfelijkheid te boven gekomen. Maar dat geldt niet voor zijn verre nog sterfelijke nazaat Gilgamesj, de koning van Uruk. Hij gaat op zoek naar het levenskruid met de naam ‘Als grijsaard word je weer jong’. Als hij op het

eiland der zaligen is, vindt hij het levenskruid op de bodem van de Apsu, de zoetwater-oceaan. Vermoeid valt hij in slaap, naast het kostbare wonderkruid. Als hij wakker wordt, ziet hij nog net dat een slang het levenskruid heeft verorberd, zijn huid afstroopt en verjongd verder gaat. En hij blijft sterfelijk en moet het hebben van de stevigheid van zijn stad Uruk:

‘Klim op, Ur-Sjanabi, en wandel op de muur van Uruk,
Onderzoek de onderbouw, bekijk het tichelwerk.

Uitgangspunt is de dood, niet het leven

Ook hier zien we dat met de schepping van de mens zijn kwetsbaarheid een gegeven is, dat breed wordt uitgemeten. De mens is *moriturus*, ‘hij die sterven zal’ en als de groten als Gilgamesj en de halfgoden als Herakles moeten sterven, hoeveel te eerder de gewone man of vrouw. De sterfelijkheid onderscheidt de mens juist van de goden. De dood zit tussen de mens de goden in; en zit hem dwars. Vertrekpunt is niet het leven, maar de dood. De dood is doodnormaal. Het leven is bijzonder.

Dat is ook een gegeven in Tenach: de mens is ‘*afaar*, stof (niet: uit stof). ‘*afaar* is een bijstelling: toen vormde JHWH de mens, stof uit de aardbodem is hij...’ (Gen. 2:7). Dat die mens kan leven komt door de levensadem, een geschenk uit de hemel. Maar hij heeft een tuin nodig om zich te beschermen, want zonder bescherming blijft hij niet overeind. Het beschermd wonen is door JHWH uitgevonden...

Dat is een theologisch gegeven van belang: de hemel is voorwaarde voor de aarde, in Genesis 1: als de hemel niet als een *raqie’a*, een ‘gewelf’ het water weert, is er op de aarde geen leven, is het *tohuwawohu*, ‘Irrsal und Wirrsal’ (Buber-R.). De hemel (en daarmee God) gaat noodzakelijkerwijs aan de aarde (en daarmee de mens) vooraf.

Daarmee is het leven vanaf den beginne een kwetsbaar gegeven. Niet zoiets als het ‘eeuwige leven’. De tuin van Eden is niet het eiland der gelukzaligen in de Babylonische mythen. Als de mens ervoor kiest bij God / de goden te horen – ‘Jullie zullen zijn als god / de goden, kennend goed en kwaad’ (Gen. 2) – riskeert hij de doodstraf: ‘Je zult absoluut sterven ...’, maar die woorden hoeven niet gelezen te worden als ‘je zult voortaan sterfelijk zijn’, wat klassiek wel zo wordt verstaan. Er wordt immers niet verteld dat die mens onsterfelijk is geschapen, juist niet: hij is zo van voorbijgaande aard als ‘*afaar*, stof. Voor een onsterfelijke mens heb je bovendien geen beschermende tuin nodig. Dat die mens na zijn gooi naar de goddelijke status nog uitstel van executie krijgt (hij/zij krijgt ook een rechtszaak), is genade. Dat uitstel krijgt de mens bij zijn tweede poging – nu om half goddelijk te worden – (Gen. 6: 1-4) niet meer.

Leven is voortaan met het zweet op je voorhoofd je rondjes draaien, naar voedsel zoeken, honger en dorst lijden. De tuin is een woestijn geworden, de strijd tussen goed en kwaad zal keihard worden gevoerd – East of Eden – en de gave van het leven is voortaan vooral een opgave.

Deze theologische lijn heeft te maken met de positie van de mens. Hij is inderdaad *moriturus*. De dood ligt overal op de loer. In mijn eigen oude familiestamboek is er één gezin dat vier baby’s, jongetjes, verliest eer de vijfde de eerste fase van de kinderziektes doorkomt. In de completen werd eeuwenlang in het Salve Regina tot Maria gezongen: ‘... wenend in dit tranendal.’ ‘...flentes in hac lacrimarum valle.’ Het zou een citaat uit de psalmen kunnen zijn. Als Isaäk is gespeend, op vast voedsel is gezet en dus de eerste kinderziektes heeft overwonnen, is het dan ook groot feest.¹

1 Gen. 21:8.

De dood als straf

In de psalmen vind je een reeks aan teksten die de psalmist als ziek of zelfs stervend voorstellen. Gebeden in doodsgevaar (Ps. 6;22; 31;38; 41 etc.). Dat zijn geen beschrijvingen van medisch ingewikkelde situaties, maar de ziekte is een metafoor voor de breekbare positie waarin de psalmist zich bevindt. Dat hij om zijn nood literair te etaleren ernstige ziekten gebruikt, hoeft niet te verwonderen: daarmee raakte hij een gevoelige plek bij zijn hoorders. De herkenning van die ervaring was groot. Daarbij moet wel gezegd zijn dat die ziekte met JHWH in verband wordt gebracht: het kan als straf ervaren worden:

‘Heer, straf mij niet naar uw toorn,
Kastijd mij niet in uw grimmigheid.
Wees mij genadig...²

Zo ook in Qumran:

‘Aan de dood toe was ik vanwege mijn zonden
En mijn ongerechtigheden hadden mij aan de onderwereld verkocht...’³

Het betreft hier uiteraard de liturgie in de tempel en synagoge, maar dat betekent nog niet dat het gezegde betekenisloos is.⁴ Het is een van de redenen waarom de mensen in alle eeuwen het met de psalmen hebben uitgehouden.

Het leven als een opdracht

Als de dood verbonden is met schuld en tekortkoming, dan is het omgekeerde al snel dat het leven wordt gevierd in het onderhouden van de geboden. Dat vinden we inderdaad in de wijsheid. Met een semantisch gezien merkwaardige imperatief: Leef! Hoe geef je vorm aan dat bevel? Dat weet de wijze uit het Spreukenboek je wel te vertellen: leef met JHWH en zijn Thora. De geboden zijn een levenselixer:

Hij leerde mij en zei tegen mij: Laat je hart mijn woorden vasthouden,
onderhoud mijn geboden en leef!⁵

Het wordt nog eens herhaald in Spreuken 7:2

Bewaar mijn geboden, en leef!
mijn Thora is jouw oogappel.

Een bijzondere omgeving voor een bevel om te leven vinden we in Ezechiël 16:4-6: JHWH komt voorbij en vindt langs de kant van de weg een direct na de geboorte gedumpt meisje, inclusief de nageboorte. Niemand sneed de navelstreng door, niemand nam haar op, waste haar en wreef haar in met zout, niemand die haar in doeken wikkelde. Het ultieme beschrijving van niet leefbare leven. Dan ziet JHWH haar liggen – Ik zag je trappelen in het bloed van je geboorte – en Hij zegt:

2 Ps. 6: 2-3a

3 Apocriefe Psalmen, Gebed om verlossing; kolom XIX 11QPs^a in F. García Martínéz – A. S. van der Woude, *De rollen van de Dode Zee 1*, Kampen/Tielt 1994, 366

4 Als Salomo zich in zijn gebed om wijsheid een *na’ar qaton*, ‘een kleine jongen’ noemt, is dat ook niet zonder betekenis, zie 1 Kon. 3:7.

5 Spreuken 4;4

‘Jij meisje in je bloed, leef!
Ja, ik zei tegen jou in je bloed: leef!’

b^odamajikh chajie heeft de Hebreeuwse tekst, met een vrouwelijke herhaalde imperatief. Het is gericht aan Sion, hier voorgesteld als een mooi meisje, die de geliefde wordt van JHWH. De imperatief *b^odamajikh chajie* staat in brons op het eind van de Laan der Rechtvaardigen in Yadvashem in Jeruzalem, tusseneen plastiek van de laatste tocht naar de gaskamers en de opstand in het getto in Warschau. Het is het bevel dat klinkt bij de slotlofzegging van de besnijdenisritueel. Een vrouwelijke zegswijze, uitgesproken tegen een jongen: leef. Je kunt ook ‘herleef’ vertalen.⁶ Bij de geboorte ontving het kind het leven, maar ook: bij de besnijdenis begint dat leven a.h.w. opnieuw.

Leven in zijn volheid is leven met JHWH en diens geboden. Daarom hoeft de dood niet dramatisch te zijn: Abraham sterft in goede ouderdom en verzadigd.⁷ Isaäk en David sterven ‘zat van dagen’⁸ Niemand stelt hier de vraag naar eeuwig leven. Het leven was goed als het een leven met JHWH was, als men zijn kinderen en kindskinderen heeft gezien. Sprekend is Psalm 128:5-6:

JHWH zegene (of: ‘zegt’) jou uit Sion:
zie het goede van Jeruzalem, al je levensdagen,
en zie je kindskinderen. Vrede zij over Israël.

Veel vertalers maken er over de hele linie een wenszin van. Maar de Hebreeuwse tekst heeft een dubbel bevel: ‘Zie!’ Zie je kindskinderen: je kunt er namelijk zelf wat aan doen, het bestaan is niet louter lot: je kunt kiezen voor een leven met JHWH en zijn geboden.

Dood ben je als je bent uitgezongen

Niettemin vinden we meer lijnen in Tenach waarin de dood als hoogst pijnlijk wordt ervaren. Dat heeft vaak te maken met een dood die als vroegtijdig wordt ervaren. Het lied van Hiskia in Jesaja 38:9vv. is daar een voorbeeld van. De koning derft de rest van zijn jaren (38:10). Het leven wordt niet voltooid. De diepere klacht is dat hij JHWH niet meer zal zien in het ‘land van de levenden’. Daar zit des poedels kern: de dood berooft je van de omgang met JHWH. In 38:18 wordt het nadrukkelijk verwoord:

‘De *sje’ool* looft U niet,
de dood prijst U niet,
wie in het graf neerdalen hoeven op uw trouw (*emèt*) niet meer te hopen.’

Woorden van dezelfde strekking vinden we in de psalmen.

Want in de dood is aan u geen gedachtenis; wie zou U loven in de *sje’ool*?⁹

6 Zie ook Ez. 37, waar de vraag gesteld wordt: ‘Kunnen deze beenderen leven?’ Veel vertalers kiezen ervoor om ‘herleven’ te vertalen.

7 Gen. 25:8 *savea’*, ‘verzadigd’

8 Gen. 35:29; 1 Kron. 23.1.

9 Ps. 6:6 / Ps. 115: 17-18

Niet de doden kunnen JHWH loven, niemand van wie in de stilte zijn afgedaald, maar wij, wij kunnen JHWH prijzen van nu aan tot in eeuwigheid. Halleluja.

Dat biedt een bijzonder 'inkijkje' in het denken over leven en dood: dood zijn is niet fysiek sterven en afgebroken worden, maar het is een bestaan buiten het leven met JHWH. Dood zijn is: niet deel hebben aan de cultus, is tot zwijgen gebracht worden, de lofzang niet meer gaande kunnen houden. Daarmee is dood zijn de 'zwakste vorm van leven' en is aanwezig zijn in de tempel of synagoge, is het bezingen en ernstig nemen van de geboden de hoogste vorm van leven. Ernstig ziek zijn is al een vorm van dood zijn. Beter worden is herrijzen uit het graf.

Een leven achter ons leven

Als het stille leven in het dodenrijk uiteindelijk het einde van elk betekenisvol menselijk bestaan is, zou JHWH toch tekortkomen. In de loop van de tijd vind je daarom verwoord dat JHWH de weg weet in de *sje'ool*. Enerzijds komt geen mens meer uit het dodenrijk tevoorschijn (Job 7:9), anderzijds kan JHWH je er verbergen (Job 14: 13); het dodenrijk ligt voor Hem open (Job 26:6); Hij kan je leven redden uit het dodenrijk (Ps. 49:16); JHWH kent er de uithoeken (Ps. 139:8). Daarin ligt een aanzet tot geloof in een leven na dit leven, zoals dit o.a. in de Farizeese traditie is verwoord.

Dat leven achter ons leven lijkt afhankelijk te zijn van de manier waarop een mens is begraven. Het gebeente van een mens, zijn *'ëtsem*, is zijn wezen, en als dat niet is geborgd in een graf, vindt de gestorvene geen rust. Lijkverbranding is dus ondenkbaar. Jozefs gebeente wordt meegebracht uit Egypte en in Sichem begraven.¹⁰ Sauls lichaam wordt verband maar zijn gebeente wordt begraven onder de heilige boom.¹¹ De gewoonte in Israël om geen bloemen maar stenen ter gedachtenis op een graf te leggen, heeft hiermee te maken: van huis uit was het een plicht, een *mitswe*, om een graf dat was beschadigd door bijvoorbeeld natuurgeweld, weer te herstellen met stenen uit de omgeving. Een mens begraven is een heilige plicht. Zelfs de Pesachviering moet daarvoor wijken: wanneer iemand een begrafenisverplichting heeft, kan men, omdat men onrein is, niet aan het pesach deelnemen, maar zal er precies een maand later opnieuw een Pesach moeten worden gevierd.¹²

Ten slotte

Op de Olijfberg liggen duizenden doden begraven. Zij wachten op de komst van het Messiaanse Rijk: de engel zal immers volgens Zacharia (14:4) zijn beide voeten op de Olijfberg zetten en het gebergte zal noord- en zuidwaarts scheuren, zodat er brede toegang ontstaat vanuit en naar de achterliggende woestijn. Niet voor niets beginnen de pelgrims de paaspsalm 118 te zingen als Jezus over de Olijfberg naar de tempel komt.

Voor toeristengidsen liggen hier graven, voor belijdende joden mensen. Mensen die wachten tot komt wat in het Qaddish is gebeden bij hun begrafenis:

*Moge er veel vrede uit de hemel komen en leven!
Over ons en over heel Israël.
Zeg nu: Amen*

10 Joz. 24:32

11 1 Sam. 31:13

12 Num. 9:10vv.

Prof. dr. Wim Weren

Tekst: Wim Weren, De interpretatie van Johannes 10:40-12:11 in de roman *Lazarus is Dead* (2011) van Richard Beard.

Bijbelse verhalen zijn vaak herschreven. Een mooi voorbeeld daarvan is de vertelling over Lazarus van Betanië, die na een slopende ziekte sterft maar na vier dagen door Jezus weer ten leven wordt gewekt. Deze Lazarus komt in het Nieuwe Testament alleen voor in de verhalenkrans die we aantreffen in Johannes 10:40-12:11. Vanaf het vroege christendom tot op de dag van vandaag hebben kunstenaars zich door deze verhalen laten inspireren en hebben ze er eigen interpretaties aan gegeven. Een vrij recent voorbeeld daarvan is de in 2011 verschenen roman *Lazarus is Dead* van de bekende Engelse literator Richard Beard.

In dit artikel zoek ik een antwoord op de volgende vraag: Welke betekenis(sen) en functie(s) krijgt het verhaal over Lazarus uit Johannes 10:40-12:11 in het boek van Beard? Hoe wordt het aloude verhaal daar geïnterpreteerd? Mijn aandacht gaat vooral uit naar de visies op leven en dood die in *Lazarus is Dead* naar voren komen.

***Lazarus is Dead*: opbouw**

Beard's boek telt 7 + 2 + 7 hoofdstukken, waarvan het eerste zevental aflopend wordt genummerd van 7 tot 1. Daarna treffen we twee hoofdstukken aan met het cijfer 0 als opschrift, en na dat tweetal volgen nogmaals 7 hoofdstukken, nu oplopend genummerd van 1 tot 7. De eerste reeks gaat over Lazarus' laatste levensjaar en loopt uit op zijn dood. Hij sterft op het einde van deel 1. In de hoofdstukken met het cijfer 0 wordt zijn stoffelijk overschot verzorgd en bijgezet in een rotsgraf. Daarna start een nieuwe reeks van zeven hoofdstukken. Aan het begin van deze reeks beveelt Jezus zijn vriend om terug te keren naar het aardse leven. Hoe zal Lazarus inhoud geven aan zijn tweede leven? Kan hij nu gaan bewijzen dat hij een betere Messias is dan Jezus of moet hij uiteindelijk toch in Jezus zijn meerdere erkennen?

De opbouw van het boek is hiermee nog niet volledig uit de doeken gedaan. Beard laat de hoofdstukken 7 tot 1 en daarna de hoofdstukken 1 tot 7 uiteenvallen in secties. De beide hoofdstukken 7 tellen ieder zeven secties, de hoofdstukken 6 tellen er zes, en zo verder tot de hoofdstukken 1 die slechts één sectie tellen. In het eerste deel van het boek telt elk volgend hoofdstuk één sectie *minder* dan het vorige. Evenals de hoofdstukken worden hier ook de secties aflopend genummerd. Na de hoofdstukken 0 (die niet worden opgesplitst in genummerde secties) begint opnieuw een reeks van zeven hoofdstukken, maar nu telt elk volgend hoofdstuk één sectie *meer* dan het vorige. Zowel de hoofdstukken als de secties worden hier oplopend genummerd. Dit alles kan als volgt worden gevisualiseerd:

Saloma, een dochter van de priester Jesaja, die veel invloed heeft op het tempelbedrijf en een vooraanstaand lid is van het Sanhedrin.

Dat hij plotseling ziek wordt, is een flinke streep door de rekening. Zijn ziekte gaat gepaard met een enorme stank maar is niet besmettelijk want zijn twee zussen blijven kerngezond. Maria wil de hulp van Jezus inroepen, zeker nadat is gebleken dat hij iemand ook op grote afstand kan genezen (Joh 4:46-54), maar Lazarus neemt zijn toevlucht liever tot de rondreizende kwakzalver Yanav, wiens diensten duur betaald moeten worden. Door zijn successen in Galilea en later ook in Jeruzalem trekt Jezus de aandacht van Cassius, de commandant van de Romeinse troepenmacht in de Antoniaburcht, die spionnen inzet om zowel Jezus als Lazarus in de gaten te houden en zelfs een Sicariër inhurt om een door Jezus ten leven gewekte jongeman uit Naïn koelbloedig te vermoorden. Zo wil Cassius de effecten van Jezus' heilzaam optreden weer teniet doen. Wanneer Lazarus op sterven na dood is, sturen de twee gezusters ten einde raad Yanav naar Jezus om hem te bewegen om naar Betanië te komen, maar Jezus talmt nog enkele dagen en als hij eindelijk arriveert, is Lazarus al dood en begraven.

Lazarus' zussen begeven zich samen met hem naar het graf, waar de anders zo onbewogen Jezus in huilen uitbarst. Hij is net zo woedend als Lazarus was toen Amos verdrong. Dan geeft hij het bevel om de steen weg te nemen van de ingang van het graf, en daarna roept hij met luide stem: 'Lazarus, kom naar buiten', en meteen gebeurt dat ook. Eerst gaat Lazarus zich zuiveren van de smetten van de dood in de plaatselijke mikwe en daarna gaat hij met Jezus aan tafel, maar nog voordat hij hem kan vragen waarom hij moest herleven en wat het doel is van zijn nieuwe bestaan, komt Maria een kruikje kostbare nardusolie uitgieten over Jezus' voeten, waarna ze die afdroogt met haar haren. De lieflijke geur van de olie is heel wat anders dan de stank die Lazarus verspreidde.

Ook een tweede poging om Jezus te bestoken met vragen naar het waarom en waartoe van zijn nieuwe leven mislukt, omdat Jezus zich op de dag na Lazarus' opstanding in alle vroegte – met Maria in zijn gevolg – naar Jeruzalem begeeft om daar op een ezel de stad binnen te rijden. Deze intocht kan ongestoord verlopen omdat het Sanhedrin tezelfdertijd een speciale zitting houdt in de synagoge van Betanië om Lazarus te verhoren over zijn verblijf aan gene zijde van de dood en over zijn relatie met Jezus. Het gerechtshof veroordeelt hem tot de dood. Nadat Lazarus door Cassius is gearresteerd wordt hij afgevoerd naar Jeruzalem, maar terwijl Jezus bij zijn intocht werd toegejuicht wordt Lazarus bij zijn aankomst alleen maar door het volk uitgejouwd. Cassius zet hem gevangen in de Antoniaburcht maar Lazarus weet uit zijn cel te ontsnappen.

Eenmaal weer op vrije voeten verneemt hij dat het Sanhedrin van gedachten is veranderd en nu Jezus wil laten doden, en hem in leven wil laten. Op zijn zoektocht naar Jezus, die hij wil waarschuwen, viert hij in Betanië ten huize van Absalom, de lokale rabbi, het paasmaal, terwijl Jezus op een geheime plek in Jeruzalem zijn laatste maaltijd houdt met zijn volgelingen. Hier is sprake van een duidelijke parallellie, maar evenals vroeger wil Lazarus zijn vriend overtreffen. Jezus wordt gearresteerd, verhoord ten huize van Kajafas en overgebracht naar het pretorium waar hij een gruwelijke geseling ondergaat en ter dood wordt veroordeeld. Als Lazarus dat alles van Maria verneemt, zegt hij: 'I'm going to save the saviour' (Beard 2012:221), maar hij treft Jezus pas aan als hij op Golgota aan een kruis hangt te sterven. Een dag later staat Lazarus voor Jezus' graf te roepen: 'Jezus, kom naar buiten!', zonder zelf te geloven dat dit kan gebeuren. Maar op de derde dag blijkt dat Jezus met lichaam en al uit zijn graf is verdwenen, zonder dat iemand het heeft gezien, en daarna is hij onvindbaar omdat hij niet direct te herkennen valt. Gedurende 40 dagen laat hij zich alleen zien aan zijn getrouwen en wordt daarna in de hemel opgenomen.

Ogenschijnlijk is Jezus in de voetsporen van Lazarus getreden: ook Jezus sterft, wordt begraven en komt weer tot leven, maar hij heeft van het verloop van de geschiedenis van Lazarus geleerd hoe het hele scenario anders en beter kan verlopen. Jezus sterft publiekelijk. Dat hij echt dood is, is door de lanssteek in zijn zijde onbetwistbaar. Hij verrijst op de derde dag, wat in overeenstemming is met de Schrift. Hoe hij opstaat wordt niet beschreven en door niemand waargenomen. Hij heeft zelf de kracht en de macht om te verrijzen (10:17-18) en zijn verrijzenis is een terugkeer naar de Vader en niet een hervatting van zijn aardse leven. Op deze punten wijkt Jezus af van wat Lazarus is overkomen. Zijn vriend stierf alleen in het bijzijn van zijn zussen. Of hij wel echt dood was, werd door velen betwijfeld. Zijn terugkeer uit de dood na vier dagen vindt geen steun in de Schrift.

Na Jezus' hemelvaart besluiten zijn leerlingen om het verhaal van Lazarus uit te wissen. Dat verklaart waarom Lazarus zo'n kleine rol heeft gekregen in het Nieuwe Testament, maar zijn verhaal laat zich niet zo gemakkelijk uitvlakken. In feite is hij vanaf het prilste begin van het christendom blijven voortleven in tal van legendes en in diverse vormen van kunst. Er doen vele overleveringen over hem de ronde maar ze zijn niet eensluidend. Het verhaal gaat dat hij door Cassius in stukken is gezaagd of dat de keizer in Rome hem de ogen heeft uitgestoken. Of dat hij beland is in Marseille waar hij bisschop werd of dat hij nog dertig jaar als bisschop heeft gewerkt op Cyprus, waar in 890 in Larnaca een graf is ontdekt met de volgende inscriptie: 'Lazarus: vier dagen dood en de vriend van Jezus'. Hoe dan ook zal hij een tweede keer gestorven zijn, maar hij zal zijn tweede dood rustig onder ogen hebben gezien want hij wist uit eigen ervaring dat de dood niet het einde is. Maar hij blijft voortleven in vele nabijbelse tradities: 'Lazarus survives (...) Lazarus is indestructible' (Beard 2012:259).

Op welke teksten steunt Beard in *Lazarus is Dead*?

In *Lazarus is Dead* gebruikt Beard een groot aantal andere teksten. De voornaamste tekst is Johannes' verhaal over Lazarus van Betanië, maar daarnaast benut hij andere teksten uit Johannes (vooral over de tekenen van Jezus) en fragmenten uit de synoptische evangeliën die hij invlecht in zijn weergave van stof uit Johannes. Hij doet dat op een harmoniserende wijze, zodat de evangeliën elkaar complementeren en de onderlinge verschillen worden gladgestreken. Oudtestamentische teksten zijn veel minder sterk vertegenwoordigd.

Opmerkelijk is dat Beard het johanneïsche verhaal over Lazarus doorlopend verrijkt met stof uit latere bronnen. Hij wil een zo volledig mogelijk beeld geven van Lazarus' levensloop, terwijl daarover in het evangelie van Johannes bijna niets te vinden is. Zelf omschrijft hij zijn bronnen als volgt (Beard 2012:8): 'In the course of two thousand years Lazarus has featured in medieval hagiographies, in mystery play cycles and illustrated manuscripts. He attracts the attention of French philosophy and the American stage, English poetry and the Russian novel.' Voorbeelden daarvan zijn de vele afbeeldingen van Lazarus op sarcofagen in de catacomben van Rome en op schilderijen van Giotto, Rembrandt, Van Gogh en Doré en de middeleeuwse *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine. Verder tal van literaire teksten, bijvoorbeeld van Fjodor Dostojevski, W.B. Yeats, Leonid Andrejev, Eugene O'Neill, Karel Čapek, Pär Lagerkvist, Nikos Kazantzakis, Wei Wu Wei, José Saramago en Philip Pullman.

De vele verwijzingen laten zien dat het Bijbelse verhaal over Lazarus een brede *Wirkungsgeschichte* heeft gekend en nog steeds opnieuw tot leven komt in nieuwe artistieke uitingsvormen. In de loop der eeuwen is het oude verhaal zo omgeven door een web van interpretaties. Dat web fungeert op zijn beurt weer als een interpretatief filter dat van invloed is op de wijze waarop het oorspronkelijke verhaal van Johannes in Beard's boek geduid wordt.

Letterlijke overeenkomsten

Welke overeenkomsten zijn er tussen Beard's roman en het oorspronkelijke verhaal van Johannes? betekenis van het johanneïsche verhaal? Letterlijke overeenkomsten zijn er vrij weinig en beperken zich tot de namen van het trio uit Betanië, de vermelding dat Lazarus, een vriend van Jezus, ziek is en dat zijn zussen dit nieuws aan Jezus laten overbrengen, maar doordat Jezus een paar dagen talmt en niet meteen afreist is Lazarus al dood en begraven als hij in Betanië arriveert. Beard neemt uit het origineel ook over dat Jezus in tranen uitbarst en ondanks de waarschuwing van Marta voor een penetrante stank, het graf laat openen en Lazarus naar buiten roept, wat wonder boven wonder ook gebeurt. Verder verwerkt hij in zijn boek de reactie van het Sanhedrin, dat plannen beraamt om Jezus en ook Lazarus te doden, en de zalving van Jezus door Maria die daarmee vooruitloopt op zijn dood.

Weglatingen

Verder valt op dat Beard allerlei onderdelen van Johannes 10:40-12:11 weglaat. Voorbeelden daarvan zijn Jezus' gesprek met zijn leerlingen over het verborgen doel van Lazarus' ziekte en zijn dood (11:7-16) en zijn onderhoud met Marta over de begrippen 'verrijzenis' en 'leven' (11:20-27). Ook Maria's knieval (11:32), Jezus' gebed tot zijn Vader (11:41-42) en de uitspraken over Jezus' plaatsvervangend sterven voor anderen (11:51-52) ontbreken in het moderne boek. Daarmee negeert Beard de wijze waarop de opwekking van Lazarus en de ophanden zijnde dood van Jezus in het vierde evangelie zelf geïnterpreteerd worden.

Nieuwe stof

Het meest opvallend is dat de stof in vergelijking met het tamelijk sobere verhaal van Johannes sterk is uitgebreid. Weliswaar ligt het brandpunt – evenals in Johannes – bij het publieke optreden van Jezus, dat samenvalt met het laatste levensjaar van Lazarus, maar via *flash backs* wordt de lezer ook geïnformeerd over voorvallen uit de kinder- en jeugdijaren van het vriendenpaar. Na zijn verhuizing naar Betanië verstrijken er dertien jaren waarin Lazarus met zijn zussen onder één dak woont, een bloeiend bedrijf opbouwt, een nauwe band onderhoudt met de prostituee Lydia en omwille van zijn carrière een verstandshuwelijk wil aangaan met Saloma. Met deze levenskeuzes wil hij zich bewust onderscheiden van de weg die Jezus gaat. Ook de verdrinkingsdood van Amos en de moord op de ten leven gewekte jongeling uit Nain zijn toegevoegd aan de Bijbelse stof. Dat geldt ook voor de fantastische pogingen die Yanav onderneemt om Lazarus te genezen. In de beschrijvingen daarvan legt Beard een grote kennis aan de dag van de zwarte magie. Vanwege hun vriendschap worden Lazarus en Jezus zowel door het Joodse Sanhedrin als door de Romeinse commandant Cassius voortdurend bespioneerd. Een toevoeging is ook dat Beard uitvoerig beschrijft hoe Lazarus na zijn overlijden door zijn zussen gereed wordt gemaakt voor zijn graflegging. De details hiervoor ontleent Beard aan Johannes 19:39-40, waar beschreven staat hoe Jezus' lichaam bij zijn begrafenis – naar Joods gebruik – gewikkeld wordt in linnen doeken, samen met een mengsel van mirre en aloë, in totaal wel honderd litra (Joh 19:39-40). Bij Beard krijgt ook Lazarus zo'n vorstelijke begrafenis. Ook gaat hij – anders dan Johannes – uitvoerig in op wat er met Lazarus gebeurt na Jezus' bevel om hem te ontdoen van zijn lijkwade en hem te laten gaan (11:44).

Tal van toevoegingen vinden we ook in Beard's beschrijvingen van het tweede leven van Lazarus. Vanaf de dag van zijn wederopstanding worden er aanslagen gepleegd op zijn leven, eerst door Yanav en daarna door de huurmoordenaar Baruch, maar telkens weet Lazarus te overleven. Na Jezus' kruisdood wil hij, daartoe aangezet door Cassius, gaan fungeren als 'God's representative on earth' en zo de rol van Jezus overnemen. 'Jesus will be secondary, because Lazarus has vanquished death. He is the survivor, and the only pathway to God' (Beard 2012:230). Cassius prent hem in dat hij een Messias moet zijn die trouw is aan Rome en rust en vrede handhaaft in het roerige Palestina. Maar bij zijn pogingen om deze rol daadwerkelijk

te vervullen, faalt Lazarus in alle opzichten en gaat hij in Jezus ten slotte toch zijn meerdere erkennen. Met behulp van stof uit diverse legendes geeft Beard een antwoord op de vraag hoe het Lazarus verder vergaan is in zijn tweede leven, dat volgens de traditie nog dertig jaar geduurd heeft.

Visies op leven en dood in Beard's roman

Beard beklemtoont dat de dood het onverbidelijke einde is: 'death is the most predictable of life's events' (p. 102), 'when you're dead you're dead' (p. 118), 'death is horrible and stupid' (p. 132), 'death is destroying all things' (p. 133). Weet Lazarus na zijn terugkeer uit de dood niet wat meer te vertellen? Nee, volgens Kajafas, want niemand heeft hem zien sterven zodat het niet zeker is of hij wel echt dood is geweest. Ook Cassius ontkent dat Lazarus uit de dood is opgewekt, want hij zweert bij de stelregel van Cicero in *De Divinatione* 2:28, die in het Engels als volgt luidt: 'what was incapable of happening, never happened, and what was capable of happening is not a miracle' (p. 183). Aanvankelijk weet Lazarus niets te zeggen over wat de dood is en wat daarna komt, maar op den duur begint hem toch iets te dagen: 'there must be something, or I wouldn't be here' (p. 175); 'death is nothing and there is nothing to fear' (p. 227, oftewel: als er na de dood niets is, hoef je ook nergens bang voor te zijn); 'there is something without end' (p. 238). Dat laatste lijkt een magere boodschap te zijn, maar dat is het niet, want er zijn maar twee mogelijkheden (er is iets of er is niets). Beard verwijst naar Khalil Giban, die niet alleen zegt dat er iets is maar ook dat 'there is something else'. Of anders gezegd: het leven na de dood lijkt niet op het leven vóór de dood maar het is anders, ja zelfs totaal anders.

Beard doet geen poging om dat 'iets' nog wat verder in te kleuren. Laat staan dat hij zijn vertrouwen – in plaats van op 'iets' – stelt op iemand. Op God dus of op Jezus. Precies dat doet Marta wel: op Jezus' vraag of zij **dit** gelooft, antwoordt zij dat zij steevast in **hém** gelooft.

Drs. Alex van Heusden

Teksten: Alex van Heusden

Ignatius van Antiochië (tussen 110 en 117?)
Brief aan de Romeinen

II, 2

Het beste dat gij mij kunt geven is dat ik geofferd wordt aan God
terwijl het altaar gereed is
opdat gij, in liefde een koor geworden, de Vader in Jezus Christus zult toezingen.
Want God heeft het waardig gekeurd
dat de toezienaar van Syrië zich daar ophoudt waar de zon verdwijnt
door hem te ontbieden van waar de zon opgaat.
Het is heerlijk van de wereld te verdwijnen
om tot hem te mogen opgaan.

IV, 1

Ik schrijf aan alle gemeenten en bind allen op het hart
dat ik graag sterf voor God.
Als jullie het maar niet verhinderen.
Ik roep jullie toe:
laat jullie welwillendheid mij niet ongelegen komen.
Laat mij toch voedsel zijn voor de wilde beesten.
Daardoor kan ik tot God komen.
Ik ben tarwe van God
en door de tanden van wilde dieren word ik gemalen
opdat ik als zuiver brood van Christus word gevonden.

1 Clemens (circa 98?)

XXIV

We moeten bedenken, geliefden,
hoe de heer ons telkens leert
dat de komende opstanding zal plaatsvinden
waarvan hij Jezus Christus de eerste maakt
door hem op te wekken uit de doden.
Geliefden, laten we kijken naar de opstanding
hoe die op haar eigen tijd plaatsvindt.
Dagen en nacht maken ons de opstanding duidelijk.
De nacht slaapt en de dag staat op;
de dag vertrekt en de nacht komt.

XXV

Laten we kijken naar het wonderbare teken
dat in het oosten plaatsvindt en wel in Arabia.
Want daar is een vogel die feniks heet.
Het is de enige in zijn soort en leeft vijfhonderd jaar.
Wanneer de tijd aanbreekt
dat hij door de dood ontbonden zal worden,
maakt hij voor zichzelf een nest van wierook, mirre en andere welriekende specerijen.
Als de tijd is aangebroken,
gaat hij zijn nest in om te sterven.
Wanneer het vlees vergaat ontstaat een worm
die zich voedt met het vocht van het gestorven dier.
Dan krijgt hij vleugels.
Als hij vervolgens op kracht is gekomen,
ruimt hij het nest op
waarin de beenderen van de vorige vogel liggen.
Daarmee vliegt hij van Arabia naar de stad Heliopolis in Egypte.
En overdag, voor iedereen zichtbaar,
vliegt hij naar het altaar van Helios,
legt de beenderen daar neer en keert vervolgens terug.
De priesters raadplegen de annalen
en vinden dat hij na vijfhonderd jaar is verschenen.

XXVI

Vinden we het dan groot en verwonderlijk
dat de schepper van het al een opstanding bewerkt
van hen die in het vertrouwen van een goed geloof
hem heilig hebben gediend,
nu hij ons door een vogel de grootheid van zijn belofte laat zien?
Apostolische Vaders 1. Vertaald, ingeleid en toegelicht door dr. A.F.J. Klijn, Kok, Kampen 1981

Passio Perpetuae et Felicitatis

4

Ik vroeg erom en kreeg het volgende te zien: een bronzen ladder, een enorm hoge, die tot aan de hemel reikte. Hij was smal (er kon maar één persoon tegelijk omhoog) en aan de zijkanten van de ladder zaten allerlei soorten ijzeren wapens vast. Er hingen zwaarden, lansen, haken, sabels en werpspiesen. Als je achteloos of zonder op te kijken omhoog ging, zou je verscheurd worden en zou je vlees aan de wapens blijven haken. En onder de ladder lag een slang, een enorm grote, die het had gemunt op degenen die omhoog gingen; hij probeerde ze af te schrikken zodat ze niet omhoog zouden gaan.

Eerst ging Satorus [Perpetua's katecheet] omhoog. Hij had zich later vrijwillig aangegeven, omwille van ons, want hij was het die ons in het geloof had onderricht en toen wij waren aangehouden, was hij er niet bij geweest. Hij kwam aan de top van de ladder, draaide zich om en zei tegen mij: 'Perpetua, ik wacht op je. Maar kijk uit dat die slang je niet bijt.'

Daarop zei ik: 'Hij zal mij niet bijten, in de naam van Jezus Christus!' Langzaam stak hij van onder de ladder zijn kop uit, het leek of hij bang voor mij was, en net alsof ik op de eerste sport stapte, stapte ik op zijn kop en ging omhoog.

Van de *Passio Perpetuae et Felicitatis* bestaat een tweetalige uitgave, Latijn-Nederlands: *Eeuwig geluk. De passie van de vroeg-christelijke martelaressen Perpetua en Felicitas & drie preken van Augustinus*. Bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, Elisabeth van Ketwich Verschuur en Arie Akkermans, ingeleid door Toon Bastiaensen. Meinema, Zoetermeer 2004.

Tertullianus (160-ca. 240), *Ad martyras II*

Laat deze afscheiding van de wereld je niet verontrusten;
want als we voor ogen houden dat de wereld de echte gevangenis is,
dan zullen we zien
dat je eerder een gevangenis hebt verlaten
dan bent ingegaan.
Het been voelt de keten niet als de geest in de hemel is.

Gnosis

In de christelijke gnostiek werd Jezus beschouwd als een boodschapper uit de hogere wereld van de ene, ware God die de goddelijke vonk in de ziel van de mensen moest wekken en aanwakkeren. Het heil werd gezocht in ware kennis omtrent de bestemming der mensen in een treurige wereld. Het juiste inzicht verkrijgen, 'verlichting', daar moest de mens toe komen en die moest hij innerlijk ervaren, in zijn ziel. Uit allerlei gnostische documenten komt als een constante naar voren: deze geschapen wereld deugt niet. De wereld is een tranendal, volkomen verwilderd, zonder geschiedenis, zonder richting. Een inferieure en onwetende god is daarvoor verantwoordelijk en laat die god zich nou bij vergissing verbeelden God Almachtig te zijn. Het kwaad in de wereld, de 'zonde', is dan ook niet te wijten aan de mens, maar een weeffout in de schepping, als gevolg van een of andere kosmische catastrofe.

Als de schepping van geen kanten deugt, moet er ook met de schepper iets grondig mis zijn. Gnostici concluderen daaruit dat er nog een andere god moet zijn, een god boven god, die niet verbonden is met deze geschapen wereld en daar ook geen enkele bemoeienis mee heeft gehad, totdat Jezus uit de hemel verscheen op de aarde. Deze God van Jezus wil mensen bevrijden uit hun lijden - niet door de wereld te verlossen, maar door mensen uit de wereld te bevrijden.

Een radicaal dualisme, in de lijn van de platonische wijsbegeerte, ligt aan deze beschouwingswijze ten grondslag. Er gaapt een onoverbrugbare kloof tussen de slechte materiële wereld en de geestelijke wereld die goed en zuiver is.

Voor de gnostici kan verlossing uit de geschapen wereld enkel gebeuren door toegang te krijgen tot de ware, geheime kennis. Jezus is de bron van deze kennis. In christelijk-gnostische teksten wordt hij voorgesteld als een wijsheids-leraar die zijn leerlingen inwijdt in de ware kennis die redding brengt. Reddende kennis is, aldus de gnosticus Theodotus (tweede eeuw), 'kennis van wie wij waren en wat wij geworden zijn, waar wij waren en waar wij ten val zijn gekomen, waar wij ons heen haasten en vanwaar wij worden verlost, wat geboorte is en wat wedergeboorte'.

Was er één christelijke gnosis, één gnostisch 'belijden'? Het woord 'gnosis' is een parapluterm. Er waren vele varianten van gnostiek. Dat is niet vreemd, maar ligt juist voor de hand: gnostici waren afkerig van belijdenis en dogma. Voor hen lag het primaat bij de individuele, mystieke ervaring en het eigen oordeel, ongeveer zoals bij de aanhangers van New Age.

Aurelius Augustinus (354-430), *De stad van God*

In het jaar 401 trekken de West-Goten, onder aanvoering van Alarik, een ariërs christen, plunderend en brandschattend door Noord-Italië. Hij wordt ten slotte verdreven maar dan, in 405, verschijnen de Oost-Goten ten tonele. Vijf jaar later, in 410, waagt Alarik zich opnieuw in Italië. Hij belegerd Rome en op 24 augustus trekt hij de stad binnen.

Flavius Marcellinus, keizerlijk zaakgelastigde en christen, verlaat Rome tegen het einde van het jaar 410 en reist naar Carthago. Hij legt Augustinus vragen voor. Hij wil een 'imposante oplossing' als antwoord op de vraag waarom Rome uitgerekend in deze *tempora christiana* ten onder is gegaan.

In het jaar 412 begint Augustinus *De stad van God* te schrijven, voor hem *magnum opus et arduum*, 'een groot en moeilijk werk' (I, 1). Hij draagt het werk op aan Marcellinus. Na veertien jaar, in 426, is het voltooid.

Indeling volgens Johan Beijer, *Stadswandeling. Een rondleiding door De stad van God van Augustinus*, 2012, p. 18

A het apologetische deel (boek I-X)

1 I-V

tegen hen die zeggen dat de goden vereerd moeten worden voor dit tijdelijke leven

2 VI-X

tegen hen die zeggen dat de goden vereerd moeten worden voor het toekomstige leven

B de uiteenzetting van het christelijk geloof (boek XI-XXII)

1 XI-XIV

de oorsprong van beide steden

de engelenwereld, de eerste mensen, de val, de straf en de gevolgen van de zonde

2 XV-XVIII

de geschiedenis van beide steden

vanaf de zondvloed tot aan het einde der wereld

3 XIX-XXII

De bestemming van beide steden

Indeling volgens Ton Veerkamp, *Deze wereld anders. Politieke geschiedenis van het Grote Verhaal, Skandalon, Vught* 2014, p. 468

1 boek I-X

afrekening met de klassieke Oudheid

2 boek XI-XVIII

lezing van de Heilige Schrift in beide ,testamenten', TeNaCH en de messiaanse geschriften

3 boek XIX-XII

over de toekomst van de mensheid

Fragmenten uit *De stad van God*

KONINKRIJKEN

IV, 4

Als dus de gerechtigheid terzijde is geschoven, wat zijn koninkrijken dan anders dan grote roversbenden? Wat zijn trouwens roversbenden anders dan kleine koninkrijken?

Daarom was dat antwoord, dat een gevangen zeerover aan Alexander de Grote gaf, ook zo geestig en zo raak. Deze koning vroeg de man namelijk wat hem bezielde om de zee onveilig te maken, waarop hij vrijmoedig en hooghartig antwoordde: 'Net wat u bezielt om het de hele wereld te doen! Maar omdat ik het met een klein scheepje doe, heet ik rover; terwijl u, met uw grote vloot, heerser heet!'

WAAROM GOD HET ROMEINSE RIJK ZO GROOT HEEFT GEMAAKT

V, 12

... iemand die er al van overtuigd was geraakt dat het Romeinse rijk niet was uitgebreid en in stand gehouden door de verering van die goden, moest de gang van zaken ook weer niet liever aan weet ik wat voor *fatum* gaan toeschrijven dan aan de oppermachtige wil van de allerhoogste God.

De oude Romeinen (...): zij wilden mateloze roem en eervolle rijkdom.

V, 13

Daarom wilde God, na de langdurige luister van de rijken in het oosten, dat er ook in het westen een rijk ontstond, later in tijd, maar door de omvang en de grootheid van zijn heerschappij nog luisterijker. En om aan ernstige ondeugden bij veel volken paal en perk te stellen, heeft Hij dat rijk vooral toevertrouwd aan mensen die omwille van eer en lof en roem voor hun vaderstad ijverden, waarin zij uitsluitend hun roem zochten, en die zonder aarzeling het welvaren van die vaderstad boven hun eigen welvaren stelden, mensen die ten bate van die ene ondeugd, die hun verlangen naar lof was, zowel hun geldzucht als veel andere ondeugden beteugelden. Wie immers ook dat verlangen naar lof als een ondeugd heeft leren zien, denkt verstandiger.

V, 14

Die oude Romeinen waren nu eenmaal burgers van een aardse staat en als einddoel van al hun bemoeiingen voor die staat werd hun zijn behoud voor ogen gesteld en een rijk dat niet in de hemel lag, maar op aarde, niet in het eeuwig leven, maar in een leven waaruit de stervenden heengaan en opgevolgd worden door anderen die ook moeten sterven, Wat konden zij anders liefhebben dan die roem waardoor zij ook na hun dood een zeker voortleven wilden hebben in de mond van degenen die hen prezen?

V, 19

Hiermee heb ik wel naar mijn beste vermogen voldoende uiteengezet, waarom de ene ware en rechtvaardige God de Romeinen, die volgens een bepaalde voorstelling van de aardse stad goede mensen waren, heeft geholpen om de roem van dat grote rijk te verwerven.

Als overigens degenen die de ware vroomheid hebben gekregen en daardoor goed leven, de kunst verstaan om volken te besturen, dan bestaat er voor het mensdom geen groter geluk dan dat door Gods barmhartigheid zij de macht in handen hebben. Zulke mensen schrijven wel hun deugden - alles wat ze in dit leven aan deugden kunnen hebben - uitsluitend toe aan Gods genade, omdat Hij ze hun op hun wens, hun geloof en hun gebed heeft gegeven. Ze begrijpen daarnaast ook, hoeveel hun nog ontbreekt voor de volmaking in de gerechtigheid, zoals die bestaat in de gemeenschap van de heilige engelen waarbij zij aansluiting zoeken.

(NEO)PLATONICI

De Renaissance van Plato voltrok zich in de derde eeuw; Plato werd als het ware herontdekt door Plotinos (204-270), afkomstig uit Egypte, vele jaren als leraar werkzaam in Rome. Porphyrius (232-300), een leerling van Plotinos, bracht diens negen traktaten bijeen in *Enneaden*, 'negental'.

Volgens Augustinus was Porphyrius 'de aanzienlijkste heidense filosoof'.

Augustinus in *De stad van God* over de opvattingen der platonici over de ene, onveranderlijke God:

VIII, 1

Zij daarentegen erkennen een God die alles wat ziel is te boven gaat, die niet alleen de Maker is van deze zichtbare wereld - vaak met de wending 'de hemel en de aarde' aangeduid - maar ook nog zonder meer van alles wat ziel is, een God die de redelijke en geestelijke ziel - de soort waartoe de menselijke ziel behoort - door de deelachtigheid aan zijn eigen onveranderlijk en onlichamelijk licht gelukkig maakt.

VIII, 8

Welnu, Plato ziet God als het eigenlijk ware en hoogste goed en hij beschouwt daarom ook de filosoof als iemand die God liefheeft; en omdat de filosofie naar het gelukkige leven streeft, zal iemand die God liefheeft, ook gelukkig zijn als hij van God geniet.

DE TWEE STEDEN: NEDERIGHEID EN HOOGMOED

XIV, 13

Zo wordt dan in de stad van God en aan de stad van God, die in deze wereld als in den vreemde verblijft, nu met name de nederigheid voorgehouden en in Hem die haar Koning is, Christus, ten hoogste geroemd, terwijl de aan deze deugd tegenovergestelde ondeugd, de zelfverheffing, volgens de onderrichting der heilige boeken bovenal heerst in Christus' tegenstander, de duivel. Dit is zeker het grote verschil dat die beide steden waarover wij spreken, van elkaar onderscheidt: de ene is namelijk de gemeenschap van de vrome, de andere van de on-vrome mensen, en ieder van de twee leeft met de bij haar behorende engelen, bij wie enerzijds de liefde tot God, anderzijds de eigenliefde de eerste plaats heeft gekregen.

XIV, 28

Zo zijn dus de twee steden gesticht, de aardse door tot verachting van God gaande eigenliefde, de hemelse door tot zelfverachting gaande liefde tot God. Kort gezegd: de ene stad roemt in zichzelf, de andere in de Heer.

DE AARDSE STAD EN DE HEMELSE STAD

XIX, 14

Alle gebruik van het tijdelijke is dus in de aardse stad op het genieten van de aardse vrede gericht, in de hemelse stad daarentegen op het genieten van de hemelse vrede.

Hieruit komt dus ook de vrede van een huis voort, dat wil zeggen de geordende eendracht waarin degenen die er samenwonen bevelen geven en gehoorzaam zijn. Bevelen worden er namelijk gegeven door hen die er zorg dragen: de man geeft ze bijvoorbeeld aan zijn vrouw, de ouders aan de kinderen, de meesters aan de dienaren en de slaven. Gehoorzamen doen zij voor wie zorg wordt gedragen: de vrouwen doen het bijvoorbeeld aan hun mannen, de kinderen aan de ouders, de dienaren en slaven aan hun meesters. In het huis van een rechtvaardige, die uit het geloof leeft en hier nog in den vreemde vertoeft, ver van de hemelse stad, zijn echter ook degenen die bevelen geven de dienaren van hen aan wie ze dat schijnen te doen. Zij bevelen namelijk niet uit heerszucht, maar uit dienstvaardigheid, niet uit bazige hoogmoed, maar uit zorgzaam mededogen.

XIX, 15

Krachtens de natuur echter, waarin de mens aanvankelijk door God werd geschapen, is geen mens slaaf, zomin van een andere mens als van de zonde. Ook de als straf opgelegde slavernij wordt echter geordend door die wet, die de handhaving van de natuurlijke orde beveelt en haar verstoring verbiedt. Was immers die wet niet overtreden, dan viel er door de straffende slavernij niets te tuchtigen. Daarom maant de apostel ook de slaven, hun meesters onderdanig te zijn en hen van harte met goede wil te dienen; als van hun meesters de vrijheid niet kunnen

krijgen, kunnen ze namelijk zelf hun eigen slavernij in zekere zin vrij maken, door niet in achterbakse vrees, maar in trouwe genegenheid dienstbaar te zijn, totdat de ongerechtigheid voorbij zal zijn, de menselijke heerschappij en macht teniet zal worden gedaan en God alles in allen zal zijn.

XIX, 17

Een huis van mensen die niet uit het geloof leven, streeft naar een aardse vrede, voortkomend uit de goederen en gemakken van dit tijdelijke leven. Een huis van mensen die uit het geloof leven, is echter in afwachting van de eeuwige goederen, die voor de toekomst zijn beloofd; van de aardse en tijdelijke goederen maakt het als in den vreemde vertoevend gebruik, niet zó dat het zich erdoor laat overheersen en laat afkeren van het streven naar God, maar zó dat het erdoor gesteund wordt om de lasten van het bederfelijk lichaam waardoor de ziel wordt bezwaard, lichter te dragen en ze zeker niet te verzwaren. Het gebruik van de voor dit sterfelijk leven noodzakelijke dingen hebben de beide soorten mensen en de beide huizen dus gemeen, maar elk van de twee gebruikt ze tot zijn eigen, van dat van de andere hemelsbreed verschillend doel.

Zo streeft ook de aardse stad, die niet uit het geloof leeft, naar de aardse vrede; de eendracht (*concordia*) waarin haar burgers bevelen geven en gehoorzaam zijn beperkt zij hiertoe, dat die burgers over de goederen die met het sterfelijk leven te maken hebben een zekere overeenstemming in menselijk willen vertonen. De hemelse stad, of liever dat gedeelte van de hemelse stad dat hier in de sterfelijke in den vreemde verblijft en uit het geloof leeft, is eveneens genoodzaakt van die aardse vrede gebruik te maken, totdat die sterfelijke waarin deze vorm van vrede onmisbaar is, voorbij zal zijn. En zolang zij in de aardse stad haar leven in den vreemde als dat van een gevangene doorbrengt, na wel reeds de belofte van de verlossing en de gave van de Geest als onderpand te hebben ontvangen, heeft zij er dus geen bezwaar tegen gehoorzaam te zijn aan de wetten van de aardse stad, waardoor datgene wordt geregeld wat geëigend is om het sterfelijk leven in stand te houden. Zo blijft, omdat de beide steden het sterfelijk leven gemeen hebben, in alles wat met dat leven te maken heeft de eendracht tussen hen bewaard.

Ook de hemelse stad maakt dus hier, tijdens haar verblijf in den vreemde, gebruik van de aardse vrede; ten opzichte van wat met de sterfelijke natuur van de mensen te maken heeft, bewaart en zoekt zij de wilsovereenstemming van de mensen, voor zover dat zonder de aantasting van vroomheid en godsdienst mogelijk is; zij richt deze aardse vrede dan op de hemelse vrede, die inderdaad in die zin vrede is, dat alleen zij de eigenlijke vrede van althans het redelijk schepsel geacht en genoemd kan worden, omdat zij de volmaakt geordende en eendrachtige saamhorigheid is in de genieting van God en van elkander in God.

Dat is de vrede die de hemelse stad in het geloof heeft, zolang zij in den vreemde verblijft; uit dat geloof leidt zij een rechtvaardig leven, terwijl ze op de verwerving van die vrede alles richt wat zij aan goede daden volbrengt tegenover God en de naaste, want het leven van een stad is uiteraard een leven in gemeenschap.

XXII, 30

Het eerste tijdperk is dan als het ware de eerste dag en loopt van Adam tot de zondvloed; het tweede tijdperk gaat vervolgens tot Abraham, niet door een gelijk tijdsverloop, maar door het aantal generaties, want beide tijdperken blijken er tien te hebben. Dan volgen, zoals de evangelist Mattheus vaststelt, drie tijdperken tot aan de komst van Christus, die zich ieder over veertien generaties uitstrekken: het eerste van Abraham tot David, het tweede van David tot de deportatie naar Babylonië, het derde van dan tot aan de geboorte van Christus in het vlees. Zo komen we dan aan een totaal van vijf tijdperken. Het zesde is nu aan de gang en valt niet met een aantal generaties te meten, omdat er gezegd is: 'Het is niet aan u de tijden te kennen die de Vader in zijn macht heeft vastgesteld.' [Handelingen 1:7]

Na dit tijdperk zal God als op de zevende dag rusten, doordat Hij die zevende dag - die wij zullen zijn - in zichzelf, in God, zal doen rusten.

Aurelius Augustinus, *De stad van God*. Vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld, Ambo/Athenaeum – Polak & Van Gennep, Baarn/Amsterdam 1984

Prof. dr. Christoph Jedan

Tekst: Wilma de Rek, Stand-up filosoof: De antwoorden van René Gude, ISVW Uitgevers Leusden 2015, p. 149 - 159

Over de dood

Waarom het goed is dat we langer sterven

Bereid je je voor op de dood?

Ja. Er zijn zaken waar je goed op kunt lette en waarmee je je ook echt op de dood kunt voorbereiden. Het eerste is dat je, vóór het zover is, geregeld moet hebben dat je geliefden en de artsen weten wat ze met jou moeten doen op het moment dat er verschrikkelijk lijden gaat plaatsvinden. Het 'fysieke' testament. Ondertekenen van een euthanasieverklaring; met je geliefden bespreken tot waar en niet verder; dat zijn dingen die je kunt doen zolang je je nog goed voelt. Daarna komt het materiële testament. Wat je zakelijk kunt regelen, moet je regelen. Het is mijn ouders niet gelukt hun nalatenschap soepel door te geven. Er is gedoe over. Ik hoop Babs en mijnzoon niet te belasten met stress-toestanden, ruzie tussen hen zou ik verschrikkelijk vinden. Je moet zorgen dat er geen oorlog komt, dat nabestaanden geen herrie krijgen over allerlei dingetjes. Degene die overlijdt moet dat doen, want hij of zij is degene die dat kan; de anderen kunnen zich beroepen op degene die overleden is tot ze een ons wegen.

De medische stand heeft voor elkaar gekregen dat we steeds langer leven, maar daarmee sterven we ook steeds langer. Ik ben daar zelf natuurlijk een voorbeeld van. Vijf jaar geleden kreeg ik te horen dat er iets mis was, dat ik botkanker heb. Dat nieuws is geleidelijk aan steeds maar slechter geworden, maar het is inmiddels 2013 en ik ben er nog steeds. Dus we sterven langer.

Beschouw je jezelf als stervend?

Ik ben vijf jaar geleden wel uit de baan van mijn normale leven getikt. Aanvankelijk kreeg ik een mooi percentage - zeventig procent - dat het allemaal goed zou komen, met behulp van een chemokuur en andere behandelingen. Die eerste drie jaar stonden helemaal in het kader van 'dit is een tijdelijke Inzinking, ik kom hier goed. uit.' Maar vanaf begin 2011 kon ik dat niet meer denken. Want toen kwam het terug. De kanker had de chemo overleefd - en ik heb een heel heftige chemo gehad, dus dat betekent dat die tumor zo sterk is dat hij niet met nog meer chemo te bestrijden is. Sindsdien wordt hij door operatieve ingrepen in de perken gehouden, maar van genezing kan geen sprake zijn, hooguit van verlenging van het leven.

Ik voel me goed, toch ben ik ziek Door het UWV ben ik arbeidsongeschikt verklaard. Dus een instelling die bijna niemand meer arbeidsongeschikt verklaart, omdat zelfs mensen met een hoge dwarslaesie nog best met hun oog-

leden knijpers kunnen vouwen, ziet mij als arbeidsongeschikt. Dan ben je echt ziek.

Ik ben ziek, ik ga dood is dat het eerste wat je te binnenschiet als je wakker wordt?

Nee, wat nu het meest pregnant is, is mijn afscheid bij de ISVW. Ik ga geen Afscheid van mijn familie nemen voordat het echt nodig is, en ook niet van mijn vrienden, maar dat afscheid van de ISVW is heel concreet. Na het moment dat ik die gesprekken heb gehad en dat het vast stond ben ik wel een maand of drie van slag geweest. Er was een permanent treurige ondertoon.

Hoe kom je daaruit?

In dit geval door je zo snel mogelijk te realiseren dat de depressie die volgt op de situatie, of liever op het inzicht in de situatie volkomen aan de orde is en volkomen terecht is. Ik vind het waardeloos om bij de ISVW weg te gaan. Die school is een centrale plek in mijn leven geworden. In 1980 kwam ik er als drieëntwintigjarig studentje voor het eerst, vervolgens heb ik er een baan gehad als conciërge en er zes jaar gewoond, van 1985 tot 1991. In het park van de ISVW hebben mijn zoons en ik eindeloos touwbruggen gespannen en vuren gestookt.

Daarna hebben we er met de redactie van Filosofie Magazine nog gezeten, van 1994 tot 1996. In 2002 ben ik teruggekomen als directeur. Ik kom er dus al ruim dertig jaar en ik ben helemaal verslingerd geraakt aan dat instituut. Het is de mooiste ontmoetingsplaats van Nederland voor mensen die geïnteresseerd zijn in de filosofie. En het ligt aan de Dodeweg, dat is in mijn geval helemaal praktisch. Even verderop is de Algemene Begraafplaats. Het ligt voor de hand mij daar te begraven. En dan koffie en cake bij de ISVW.

Stel dat jij toch nog dertig jaar leeft, en ik straks een dodelijk ongeluk krijg. Dan heb jij je de hele tijd voorbereid op de dood en ik niet. Welke situatie heeft de voorkeur: die waarin je je kunt voorbereiden op de dood of die waarin de dood onverwacht komt?

De medische wetenschap heeft ons niet onsterfelijk gemaakt, maar ons wel meer tijd gegeven: meer tijd om te leven en meer tijd om te sterven. Langer leven vind ik oké. Langer sterven vind ik ook oké. Het is wel een soort voorrecht, vind ik om je een beetje te kunnen voorbereiden op de dood.

Maar je krijgt er een grote kwelling bij cadeau. De wetenschap dat je binnen afzienbare tijd doodgaat.

Die kwelling is wel te overkomen. Ik ben niet zo gekweld, ik ben niet van de 'wat niet weet wat niet deert'-school. En heel veel andere mensen zijn ook niet zo gekweld. Ik heb een paar jaar geleden twee heel leuke, jonge jongens zien sterven, en die waren niet gekweld.

Waarom is het prettig je te kunnen voorbereiden op de dood?

Je voorbereiden op de dood is meer dan bezig zijn met alleen de dood. Het doet ertoe hoe je met eindigheid in zijn algemeenheid omgaat. De dood is het

definitieve einde van alle dingen die je in je leven hebt gedaan; maar tijdens je leven maak je voortdurend mee dat dingen eindigen. Je kleuterschool eindigt en je moet naar de lagere school en net als je het daar weer een beetje voor elkaar hebt, moet je helemaal opnieuw beginnen als brugpieper op de middelbare school. Je speelt in bands die uit elkaar

gaan, er zijn vriendschappen die eindigen, relaties lopen stuk. Je wordt al in je jeugd vaak met eindigheid geconfronteerd.

En dan komt het einde van de jeugd zelf dat is een hele heftige. Dat moment komt niet als je gaat studeren. Een student staat al min of meer zelfstandig in het leven maar hij is nog steeds afhankelijk van zijn ouders. Alles lijkt op een eigen leven, maar dat is het niet.

Christien Brinkgreve heeft voor die leeftijdsgroep de prachtige uitdrukking 'vroegmondig laat volwassen' bedacht. Ik denk dat

heel veel afstudeerproblemen van jongeren zijn terug te voeren op het feit dat we ons realiseren dat met het einde van de studie ook iets anders, iets heel belangrijks eindigt, namelijk je jeugd. Dan pas ga je van een enorm lange periode waarin je was opgenomen in een geheel dat je niet zelf hebt gekozen - je familie - naar een nieuwe en zelfgecreëerde setting. Dan pas word je deel van een geheel dat je uit vrije keuze om je zelf heen hebt georganiseerd- Met een partner die je wél zelf hebt uitgekozen, met een baan waarin je verantwoordelijkheid draagt met een huis waar je verzekeringen voor betaalt. Ik denk dat deze emotionele component veel zwaarder weegt dan die dertig pagina's die je per week voor je scriptie moet schrijven.

'Al die
mensen die
vóór ons
geleefd
hebben:
die zijn
dood!'

En ik kan het weten. Ik ben in vijf jaar door mijn filosofiestudie gevlogen, maar ik heb drie jaar over mijn doctoraalscriptie gedaan. Drie loodzware jaren. Ik ben zelfs naar een therapeut gegaan, een psycholoog. Mijn huwelijk liep in die periode ook spaak en het was één grote bende in mijn leven, dus ik wist niet precies waarvoor ik naar die man toeging. Maar hij zei: Uit alles wat er aan de hand is, halen we één kwestie, en dat is: je studeert niet af. We zijn met deze therapie klaar als je afgestudeerd bent.' Een heel goede therapeut. Hij noemde zijn benadering 'focaal analytisch': gesprekken met de focus op één van de kwesties. Eens per week maakte ik bij die man een praatje en het duurde alles bij elkaar een behoorlijke tijd, maar ik ben afgestudeerd. Toen was de therapie ook meteen afgelopen. En ik kwam Babs tegen, op mijn eigen afstudeerpartij: toen zei een goede vriendin dat ik nu wel héél gezond te worden.

En kwam ook uit die therapie dat je eigenlijk geen afscheid wilde nemen van die fase in je leven?

Ja. Hoe harder ik schold op mijn vader hoe duidelijker bleek dat ik de sprong niet durfde wagen.

Waarom vinden we het zo moeilijk om ergens een punt achter te zetten?

Omdat we wel weten dat dingen kunnen aflopen, maar gevoelsmatig en emo-

tioneel toch niet anders kunnen dan er vol ingaan. Onze gevoelens nopen ons, dwingen ons, het leven volledig te omarmen. Anders doen ze het ook niet goed die emoties. Daar zit het woord motief beweegreden in: je kunt niet half zin hebben in het leven, dan kom je niet van je stoel. Je ongebreidelde wil maakt dat je alles wat er in het leven is op een kapitale manier oppakt dat je er steeds weer ingaat alsof het voor het oneindige is. En dan kun je met je verstand wel weten dat niets oneindig is, maar dat weten is op dat moment abstract. Het wordt pas concreet als iets afloopt en dat is maar goed ook, anders begon je er niet aan.

Zo leid je je leven ook: alsof je onsterfelijk bent. Je eindigheid wordt een stuk concreter als een oncoloog zegt, zoals in mijn geval, dat je er toch maar eens over moet gaan nadenken. Pas dan beginnen je tomeloze emoties te struikelen en treedt iets wat tot dan een achtergrondidee was, namelijk dat het leven niet oneindig is, op de voorgrond. Dat is merkwaardig want als je aan mensen met gezond verstand waagt of ze denken dat het leven eindig is, zeggen de meesten toch 'ja'.

Het eerste formele argument waarmee ik me moest bezighouden toen ik Filosofie ging studeren, was: 'Alle mensen zijn sterfelijk. Socrates is een mens. Dus Socrates is sterfelijk.' Het ging om de redenering. Het grappige van logica is dat je geacht wordt op de vorm van een redenering te letten, niet op de inhoud. Dus wat ze altijd doen is een zinnetje nemen met zo'n evidente inhoud dat niemand erdoor wordt afgeleid zodat je ongestoord naar de validiteit van het argument kunt kijken. En dit is dus een uitspraak waar niemand aan twijfelt - behalve Harry Mulisch dan, die altijd zei: 'Alle mensen zijn sterfelijk, maar in mijn geval moet dat nog maar bewezen worden.' Maar ook Harry ligt nu op Zorgvlied.

Denkt niet iedereen dat stiekem? Anderen gaan dood maar ik mooi niet?

Daaraan zie je dus dat iedereen altijd bezig is met die verschillende soorten informatie. De ene, die uit je emoties komt, wil gewoon het leven voor nu en altijd. Daarnaast hebben we de waarneming van het grote sterven om ons heen en een verstand dat daar een regel uit destilleert als 'alle mensen zijn sterfelijk'. Die twee vormen een voorstellingsvermogen, en voor dat voorstellingsvermogen is het duidelijk dat het leven niet oneindig is. Dat we doodgaan, is voor het verstand evident. Al die mensen die voor ons geleefd hebben: die zijn dood! Er leven nu zeven miljard mensen, maar ook die gaan er allemaal aan.

Dat we doodgaan is voor het verstand heel gemakkelijk in te zien. Je neemt de eindigheid dagelijks waar. Je ziet mensen oud worden en omvallen. Ik zie me zelf zonder been. Ik speelde vroeger veel 'Doom', dat is zo'n computerspelletje waarbij de 'body parts' om de oren vliegen. Ik ben intussen in de realiteit ook in zo'n *doom*-situatie terechtgekomen, met *body parts* die alle kanten op vliegen en...

Ja, ja. Ik wil nog wat meer weten over die voorbereiding op de dood. Hoe moet je dat doen? De dingen die je net noemde waren tamelijk pragmatisch: zorgen dat er geen ruzie komt over je lievelingspen, stilstaan bij de vraag hoe je wilt sterven en eventueel maatregelen nemen.

Precies. Denk er maar eens even over na wat er gebeurt wanneer je zo ziek wordt dat het zogeheten ondraaglijke lijden intreedt. Het is moeilijk aan te geven wanneer daarvan sprake is, want je tolerantiegrens schuift mee. Ik denk dat ik tamelijk ver ga in het doorstaan van fysiek lijden. Ik heb de afgelopen tijd bijzonder veel meegemaakt - dat been afzetten deed zeer, de fantoompijn was afgrijselijk, die chemokuur was vreselijk, écht vreselijk - maar nu ik het je vertel moet ik heel diep in mijn herinnering graven: hoe erg was het ook alweer? Want ik ben de pijn straal vergeten.

Hoe zit het met je geestelijke voorbereiding op de dood? Kun je naar zoiets groots en onherroepelijks toeleven, er op de een of andere manier vrede mee krijgen?

Dan kom ik weer bij de twee driften die ieder mens aansturen: de behoefte om bij de groep te horen en de behoefte om daar bovenuit te steken, om bijzonder te zijn. Die twee driften spelen je ook hier parten. De neiging om heel bij-

‘Bij mediteren denk je al je gedachten weg;
bij nadenken alleen de verkeerde’.

zonder te willen zijn, kan aan het eind van je leven enorm opspelen - ‘Ik wil kijken wat ik allemaal heb ‘bijgedragen’ enzovoort - en de drift om bij je groep te willen horen, eveneens: want alles in je schreeuwt dat je niet weg wilt. Hier moet je het koele verstand erbij halen. Dat helpt je om in dat ingewikkelde slagveld van emoties het onderscheid te maken: wat wil ik echt, in deze levensfase: met mezelf, met anderen? Ik kan mijn bijdrage aan het grote geheel wel te klein vinden, maar er is geen tijd meer om dat recht te zetten. Ga ik treurig en gefrustreerd dood? Daar doe je je geliefden geen plezier mee. Je verstand kan er, met de nodige inspanning voor zorgen dat je niet allerlei idioote beelden - met name angstbeelden - begint op te kloppen die de zaken alleen maar verstoren.

Je moet streven naar een soort gemoedrust. En niet vluchten in de twee uitersten waarin je mensen vaak ziet belanden. Het ene uiterste is dat je denkt: ‘Ach, ik hou er verdomme mee op ook; ze krijgen allemaal de tering maar’; het andere uiterste is dat je overdreven optimistisch reageert en iets roept als: ‘Ik trek me er niks van aan en ik ga gewoon door. Denk maar niet dat de ziekte mij eronder krijgt!’ Terwijl je bij wijze van spreken al uitgeteld op de bank ligt. Het is dus een riskante boel, met dat verstand. Aan de ene kant is het de instantie die voor een zekere balans kan zorgen, aan de andere kant is het ook de instantie die je kan opzadelen met een voorstelling van zaken waardoor je helemaal de verkeerde kant op holt. Wittgenstein zei terecht, dat wij ons verwarde verstand alleen maar hebben om de knoopjes uit ons verwarde verstand te halen.

Je hebt eigenlijk een verstand nodig dat je verstand gaat controleren.

Exact Een dapper politiemannetje dat ervoor zorgt dat jouw verstand in een crisissituatie niet de impuls volgt om direct weg te vluchten, en ook niet de impuls om meteen een geweer te pakken en erop los te knallen. Maar zo’n extra verstand is er niet, dus moet je het met het ene doen.

Hoe? Neem jezelf als voorbeeld: hoe slaag jij erin zo kalm en evenwichtig met deze situatie om te gaan?

Ik ben in de bevoorrechte positie dat mensen mij vaak vragen hoe het gaat. Ook op openbare plekken, bij lezingen of tijdens interviews. Aanvankelijk dacht ik: ik doe daar niet aan mee. Ik ga niet vertellen over mijn ziekte. Dan lijkt het of ik er een slaatje uit probeer te slaan - eindelijk de volle aandacht - en dat wil ik niet, ik ga niet meedoen aan die bekentenis cultuur. Maar inmiddels ben ik daar volkomen vanaf en vind ik dat die bekentenis cultuur, compleet met Oprah en Dr Phil, wél goed is.

O?

Ja. Omdat wij langer leven dan in enige andere periode en ook een langer deel van dat leven ziek of stervend zijn, zijn wij de eerste generatie die daar daadwerkelijk mee te maken heeft. Er zijn nog geen regels voor hoe je daarmee moet omgaan. Er is nog geen goed verhaal over en er bestaat nog geen verstandige richtlijn voor want het is nieuw. Die richtlijnen en verhalen moeten er nog komen. Ik ga er, hoe eigenwijs dat misschien ook klinkt, vanuit dat iedereen alles zelf kan bedenken, en dat doe je onder meer door te praten. Woorden zijn de bouwstenen van ons verstand. Sinds we woorden zijn gaan gebruiken, hebben we het verstand verschrikkelijk uit de hand laten lopen zonder woorden waren we onverstandige zintuiglijke wezens gebleven met een enorm sterke wil maar ons verstand heeft er een heel gedoetje van gemaakt. Zo'n drukgedoetje dat er allerlei wijsheidsleren zijn gekomen die zeggen: nou, mediteer dat er dan maar weer gauw uit!

Ik ben er zelf meestal te lui voor maar door te mediteren kun je voor jezelf wel inzichtelijk maken wat voor type verwarring dat verstand veroorzaakt. Het feit dat we met elkaar zijn gaan leuteren en dat we plannen zijn gaan maken, ons uit het hier en nu kunnen denken richting een toekomst of terug naar het verleden, dat komt allemaal door het verstand. Mediteren kan je helpen jezelf ervan bewust te maken dat het verstand zichzelf in de touwen moet houden. Als je mediteert, train je in feite dat politiemannetje dat je tegenstrijdige gevoelens een beetje in bedwang moet houden.

Maar voor mij is mediteren niet de eindoplossing. Het is gewoon één van de trainingen die je moet doen. Het apparaat 'formuleert toch eens een volledige zin' staat naast het apparaat 'ga mediteren. Ik vind een fantastische definitie van het verstand dat je daarmee de indrukken die je vanuit de buitenkant opdoet met je zintuigen, omzet in uitdrukkingen. Van *impressions* naar *expressions*. Wie probeert uitdrukking te geven aan wat hem bezielt, is zijn verstand aan het ontwikkelen. En dat is erg belangrijk Dat is de hele inzet van de filosofie. Je verstand niet het zwijgen opleggen, maar inzetten om zichzelf in toom te houden.

Omdat het verstand de wil moet kunnen besturen?

Ja, de wil blijft toch altijd sterker dan het verstand, maar het verstand moet wel zo sterk zijn dat je een beetje aan humeurmanagement kunt doen. Architect worden van je passies. Door over dingen te praten, ook over zoiets ingewik-

kelders als de dood zijn we bezig ons verstand zodanig te oefenen dat het de zaken niet verstoort. Door goed na te denken en helder te formuleren kan ik vaste grond onder de voeten krijgen en zorgen dat ik mijn humeur goed houd. En praten doe je met anderen, je zit niet in je eentje te piekeren, je werkt meteen aan onze gezamenlijke intelligentie.

Er zijn honderdduizend momenten in het leven waarop iets waar je je zinnen op had gezet, toch eindigt. Het is de moeite waard daarop terug te kijken en het mechanisme, het systeem, te onderzoeken. vraag je eens af of je voorstelling van zaken wel goed was. Was je echt zo'n slome duikelaar? De *clash* tussen de emoties die willen dat alles voortduurt en de realiteit van de eindigheid is alleen maar te beïnvloeden door je voorstelling van zaken zo goed mogelijk op orde te krijgen. Daarmee kalmeer je in elk geval emoties die door je eigen toedoen veel te hoog zijn opgelaaid. Het verschil tussen mediteren en juist wél nadenken, is dat je bij mediteren al je gedachten wegdenkt, en bij nadenken alleen de verkeerde.

Met nadenken kun je het beste zo vroeg mogelijk beginnen. Wanneer je de dood krijgt aangezegd, ga je er extra hard in oefenen. En dan kom je erachter dat je voorstelling van zaken vaak totaal niet overeenkomt met de werkelijkheid. Dat 'weten' vaak de boosdoener is. Je wordt je bewust van wat je weet en denkt en meent te kunnen zien. Doorgaans kloppen de beelden niet bij de emoties van dat moment. Neem het voorbeeld van een slechte relatie waar je maar niet uitstapt. Je voorstelling van zaken is dat die relatie goed moet worden, dat ze aan het beeld moet voldoen dat jij in je hoofd hebt. Je legt je niet neer bij de realiteit namelijk dat die relatie gewoon slecht is. Jouw beeld zorgt dat je in die relatie blijft hangen, terwijl het veel verstandiger was geweest op te stappen. Dat heb ik veel gedaan, dus ik kan het weten; ik heb nu een goede relatie.

'Als je terugkijkt op je leven en
Beoordeelt of het zin heeft
gehad, moet je een beetje
aardig zijn over wat was, en
niet overspannen doen over
wat nog zou moeten'.

Je emoties staan niet rechtstreeks in je macht, de wereld staat al helemaal niet in je macht; het enige wat in je macht staat, zijn je voorstellingen van zaken. En als niets zozeer in onze macht staat als onze voorstellingen van zaken, dan weet je dat daar de sleutel ligt tot een goed humeurmanagement. Dan weet je dat dat humeurmanagement zich niet zozeer op je emotie moet richten, maar veel meer op je voorstelling van zaken. De zaken waarover je zo van streek raakt, heb je altijd een beetje zelf in elkaar geknutseld.

En dat pas jij nu toe op de komende jaren. Door je geen voorstelling te maken van jezelf als doodziek wezen, maar ook niet als kerngezonde man.

Ik ben inmiddels wel zover dat ik op de momenten dat ik me zou willen terugtrekken uit de buitenwereld, tegen mezelf zeg: fout! Dat doe je zelf, jongen. En

als ik alleen maar bezig ben met grootse toekomstprojecten, zeg ik dat ook. Dan moeten de alarmbellen ook gaan rinkelen, want ik zou het toch niet slim vinden van mezelf als ik niet nu al min of meer tevreden was met mijn leven en er per se nog iets gepresteerd moet worden.

Ik wil absoluut niet in de valkuil trappen dat ik het idee krijg, de voorstelling van zaken, dat er nog één boekje of één artikel moet komen. stel je voor dat het er niet komt? Dan heb ik mijn leven tot nu toe afgekeurd. En mijn kansen om het recht te zetten, zijn verkeken.

Je moet van je onwetendheid je vriend maken, je moet zien dat daar een uitweg zit. Je moet globale negatieve oordelen over je leven opschorten. Welk overzicht heb je nou eigenlijk? Scharrel liever wat aardige dingen bij elkaar die wel gerealiseerd zijn. Of laat je geliefden dat voor je doen, en geloof ze goddomme. Als je terugkijkt op je leven en beoordeelt of het zin heeft gehad, moet je een beetje aardig zijn over wat was, en niet overspannen doen over wat nog zou moeten. Ook dat kun je trainen.

Je hebt jonge jongens zien doodgaan, je hebt oude mensen zien sterven. Kun je ook op jonge leeftijd een afgerond leven hebben?

Jawel, dan kom ik weer terug bij die levensloop waar ik het net over had. De jonge jongens die ik heb zien sterven, hoorden nog helemaal bij hun gezin, die hadden zich nog niet losgemaakt van hun familie. En het scheen mij toe die jongens het leven dat geleid hadden, op de meest perfecte wijze hadden afgerond. Ze konden wonderbaarlijk lief zijn voor hun omgeving die na de dood met de brokstukken zou blijven zitten. Het waren prachtlevens. Maar ik heb ook een vriend gehad die op zijn vierendertigste overleed en die vloekend en tierend het leven uit ging. En ik kon me dat zo goed voorstellen. Hij had een mooie politieke carrière in het verschiep, hij had een fantastisch gezin, een klein jongetje van twee, een ontzettend leuke vrouw. Wat kon die jongen nou anders zijn dan furieus?

In sommige fasen van je leven kun je je leven gemakkelijker afronden dan in andere. Ik was onlangs bij een geweldige bijeenkomst over filosofie in de Amsterdamse Beurs van Berlage. Schitterende plek, achthonderd bezoekers, leuke mensen, niemand die filosofie verwarde met diepe grondslagen discussies of vage spiritualiteit. Het was alsof de aanwezigen naar een mooi concert in het Concertgebouw waren gegaan. Twintig jaar geleden was dat in Nederland ondenkbaar. Ik heb er mijn steentje aan bijgedragen, mijn naam werd genoemd, ik was trots. Mijn zoons zijn bijna dertig en het zijn bepaald geen rotzakken. Ik kijk met een zekere mildheid terug op wat ik heb uitgespookt.

Er zijn ook mensen in jouw situatie en van jouw leeftijd die zouden zeggen: maar ik wil nog drie boeken schrijven! Eerlijk gezegd verwacht ik van jou ook dat je dat nog wel in overweging neemt.

Ik zou mezelf dus een enorme dom me lul vinden als ik zo zou redeneren. Je hebt gelijk dat ik een groot risico loop zo stom te zijn, maar ik reken er dan maar op dat jij me tijdig tot de orde roept.

Prof. Dr. Frits de Lange

Tekst: Els van Wijngaarden, *Voltooid leven, over leven en willen sterven*, 2016, p. 15 -23

I. VERLANGEN NAAR EEN GOEDE DOOD

*Het punt is niet of je vroeg sterft of laat,
maar of je goed sterft of slecht;
en goed sterven impliceert:
ontkomen aan het risico slecht te leven.*

– Seneca

Ik wil het ook, net als iedereen, of dan toch bijna iedereen: een mooi leven en een mooie dood. Ik hoop - als het moment daar is - dat ik niet veel pijn hoef te lijden, en dat het niet te lang duurt. Ik hoop dat ik erop voorbereid ben als het zover is. Dat ik belangrijke dingen heb kunnen afronden en persoonlijk afscheid heb kunnen nemen van mijn dierbaren. Dat dingen die nog gezegd moesten worden, daadwerkelijk gezegd zijn. Afgerond. voltooid. Ik hoop dat ik rustig en vredig kan sterven in mijn eigen bed, in mijn eigen huis, omringd door vertrouwde mensen die ik graag om mij heen heb. Alsjeblieft niet al te veel apparaten en professionals. Ik hoop dat het op zo'n manier mag verlopen dat mijn eigenheid niet wordt aangetast. Sterven zoals ik heb geleefd. En ergens hoop ik ook dat ik in mijn stervensproces nog wat voor anderen kan betekenen.

Het zijn allemaal elementen van 'een goede dood' zoals we die in onze moderne westerse samenleving definiëren, zo blijkt uit onderzoek. Velen koesteren het ideaal van een pijnloze, tijdsge, controleerbare, sociale en zelfs esthetische dood. Maar er is ook een breed gedeelde angst om de grip op de laatste levensfase meer en meer te verliezen.

Medicalisering van de dood

De levensverwachting is in de twintigste eeuw sterk toegenomen. Voor mannen ligt die inmiddels op 79,9 jaar en voor vrouwen zelfs op 83,3 (CBS, 2014). Veel mensen bereiken in relatieve gezondheid een hoge leeftijd. Tegelijk hebben steeds meer ouderen het idee dat hun leven zich - veel langer dan hun lief is - almaar voortsleept. Door medisch-technische mogelijkheden wordt lijden verzacht, maar ook gerekt. Niet alleen artsen vinden het lastig om te bepalen wanneer behandelen geen zin meer heeft; ook de patiënt zelf wil vaak uit alle macht toch nog die ene operatie. Wie wil er nu lijdzaam afwachten hoe de ziekte voortschrijdt? Slechts een enkeling stopt uit eigen beweging met bloedverdunners of zet de pacemaker op non-actief. En wie

durft zijn hoogbejaarde moeder die 'er wel klaar mee is' af te raden om de grieprik te halen? Het is een van de vele paradoxen rondom het levenseinde: we verkiezen kwaliteit van leven boven kwantiteit en willen graag een tijdige dood waardoor we hopen ernstig, ondraaglijk lijden te voorkomen, maar ondertussen stellen we de dood ook vaak uit.

De dood is gemedicaliseerd. Simpel gezegd: vroeger gingen mensen op een gegeven moment gewoon dood. Nu gaat aan de dood vaak een medische beslissing vooraf. Euthanasie - actieve levensbeëindiging op verzoek van de patiënt zelf - wordt wel gezien als een reactie op deze medicalisering van de dood. Het is een manier om de controle over het hoe en wanneer van de eigen dood te heroveren. De patiënt kan zelf de keuze maken wanneer het genoeg is geweest. Dat deze mogelijkheid sinds 2002 bestaat, is voor velen een opluchting. Niet alleen voor degenen die leven met de dood voor ogen, maar ook voor hen bij wie de dood nog ver weg lijkt. Gelukkig hoeven we niet eindeloos te lijden. Er is een uitweg.

Sinds de invoering van de euthanasiewet groeit het aantal euthanasiegevallen gestaag, van 1882 meldingen in 2002 naar 5516

in 2015. De interpretatie van de wet is in de loop der jaren eveneens verruimd. In de beginjaren werd vooral melding gemaakt van euthanasie bij mensen die leden aan een terminale ziekte. Momenteel komen chronisch zieken, pasgeborenen, dementerende mensen, psychiatrisch patiënten en ouderen die lijden aan een opeenstapeling van ouderdomsklachten steeds vaker ook in aanmerking voor euthanasie, mits hun situatie voldoet aan de zorgvuldigheidscriteria zoals die in de wet zijn opgesteld.

In zijn boek *Assisted Suicide* (2015) doet historicus Kevin Yuill een interessante observatie: de euthanasiepraktijk is niet alleen een tegenreactie op de medicalisering van de dood, ze heeft die ook verder versterkt. Euthanasie is tenslotte óók een medische handeling, al is het dan een buitengewone. De verantwoordelijkheid voor de beslissing en de uitvoering ligt wederom grotendeels bij de arts. De hedendaagse dood is zo - in plaats van een natuurlijk onderdeel van het leven - steeds meer omringd door medische keuzes, geprofessionaliseerde besluitvorming en wet- en regelgeving.

Verlegenheid met de dood

De Engelse socioloog Allan Keilehear heeft veel geschreven over veranderingen in de hedendaagse omgang met dood en sterven. Een van de ontwikkelingen waar hij op wijst is 'de incarnatie van de schaamtevolle dood'. Het sterven en de weg daarnaartoe worden volgens hem steeds meer geassocieerd met schaamte en onwaardigheid. Velen leven met het schrikbeeld van een 'verdwijnde identiteit'. Dementie vervreemdt, maakt onherkenbaar en doet verdwalen in de wereld, in relaties, en uiteindelijk

in jezelf. Zo willen we niet eindigen. Sterker nog: we willen dit voorkomen.

Doodgaan in deze tijd wordt tragischer en antisocialer, betoogt Kellehear. Mensen die heel oud worden, leven in toenevende mate in hun eentje naar hun einde toe. Ze blijven alleen achter, terwijl geliefden allang overleden zijn. Onopgemerkt verdwijnen ze naar de marges van het bestaan. Het gevolg kan zijn dat ze in een isolement raken en uiteindelijk eenzaam sterven.

De hedendaagse eenzaamheid van het sterven wordt door allerlei omstandigheden bekrachtigd, stelt Norbert Elias, een andere socioloog. Hij noemt een aantal zaken. Doordat de dood klinischer is geworden, raakt zij steeds verder op afstand van het gewone leven. Mensen zijn minder vaak direct betrokken bij de dood van een ander. Voor velen is het een uitzondering geworden om iemand te zien sterven. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat mensen nu over het algemeen behoorlijk veel privacy hebben op hun sterfbed. Dat is winst, maar, zo betoogt Elias, er is ook sprake van een verdringing van de dood. Met name de rauwheid van de dood wordt 'achter de coulissen van het maatschappelijk leven weggestopt'. De dood is 'nog nooit zo hygiënisch uit het zicht van de levenden weggewerkt'. Die tendens tot verdringing heeft volgens Elias te maken met een existentiële onzekerheid. Het feit dat de kans groot is dat we een hoge leeftijd bereiken, vergroot misschien onze fysieke bestaanszekerheid, maar laat de existentiële bestaanszekerheid ongemoeid. Lichamelijk zijn we de dood langer de baas, maar we blijven er even bang voor.

De verlegenheid met de dood wordt nog eens versterkt doordat een groeiende groep mensen niet langer kan of wil terugvallen op een levensbeschouwelijk repertoire van vaststaande formuleringen en handelingen. Waar ze vroeger samen een psalm zongen, een gebed uitspraken of om ziekenzalving vroegen, heeft dit soort collectieve rituelen voor steeds meer mensen hun betekenis verloren. Door ontkerkelijking, immigratie en individualisering is onze rouwcultuur gevarieerder en persoonlijker geworden. Een gevolg is wel dat iedereen nu zelf op zoek moet naar de juiste woorden en gebaren. En dat blijkt een behoorlijke opgave. We willen iets authentieks en passends zeggen aan het sterfbed van de ander, maar wat dan in vredesnaam? We weten vaak simpelweg geen zinnige woorden meer. Volgens Elias versterkt dit groeiend onvermogen de eenzaamheid van stervenden. De opkomst van allerlei nieuwe vormen van professionele rituele begeleiding op maat is een reactie op deze verlegenheid.

Bovenstaande ontwikkelingen worden in de literatuur afwisselend geduid als medicalisering, bureaucratisering, professionalisering, individualisering en privatisering van de dood en

het sterven. De dood en het sterfproces worden steeds minder beschouwd als een natuurlijk gegeven, en steeds meer als iets waarover we (deels) regie kunnen voeren. Enerzijds is er de mogelijkheid met het sterven. Anderzijds is er in onze samenleving nog nooit zo veelvuldig en openlijk gesproken over dood en euthanasie. De angst voor wat de ouderdom kan brengen wordt voortdurend gearticuleerd.

Controle over de dood

Als mensen de grip op hun leven volledig kwijtraken, bijvoorbeeld door aftakeling, verlieservaringen en eenzaamheid, is het volgens socioloog Kellehear niet zo vreemd dat mensen controle willen hebben over een van de weinige dingen waar ze nog wél invloed op menen te hebben, namelijk het moment van sterven. Maar wat is dan een juiste timing? En wat is een goede dood? In de huidige beeldvorming lijkt de euthanasiepraktijk soms wel een equivalent geworden voor een goede, tijdige en esthetische dood. Deze 'goede dood' wordt prominent in beeld gebracht. 'Sterfscènes à la Jan des Bouvrie', zo duidt historicus en NRC-journalist Coen van Zwol de euthanasiefilms die met enige regelmaat op de Nederlandse en Belgische televisie verschijnen. Films die volgens hem culminereren in een goede, zelfgeorganiseerde dood, op zo'n manier dat het de kijkers niet afschrikt. Integendeel, er gaat iets geruststellends van uit. Een levenseinde dat gladjes verloopt, keurig volgens het boekje. Sereen, deftig bijna. En gezellig ook. Niemand is bang of ontredderd. Niks geen desoriëntatie. Tot op het laatste moment wordt er genoten van een heerlijke maaltijd, een goed glas wijn, of zelfs champagne. Maar euthanasie maakt doodgaan niet mooi en makkelijk. Zijn die films niet vooral een bezwering van angst - angst voor lijden, voor pijn, voor een niet-fraaie dood?

Ik heb hierboven een aantal algemene trends en ontwikkelingen beschreven over onze verhouding met de dood, maar er zijn natuurlijk ook grote verschillen tussen (groepen) mensen. In het kader van het project *STerven op Eigen Manier* (STEM) heeft onderzoeksbureau Motivaction in 2008 de verschillende opvattingen over de dood onderzocht. Volgens dit onderzoek zijn er in Nederland grofweg vijf verschillende stijlen van omgaan met de laatste levensfase, die te typeren zijn als sociaal, onbevangen, vertrouwend, proactief en rationeel.

De 'socialen' (33 procent van de ondervraagden) vormen de grootste groep. In deze groep is een oververtegenwoordiging van 65-plussers. Vaak zijn deze mensen aangesloten bij een kerk, maar ze zijn niet streng religieus. Deze groep kenmerkt zich volgens de onderzoekers als 'zorgeloos levend binnen gevestigde kaders'. Ze hechten sterk aan het gezelschap van vrienden en familie. Volgens Motivaction leeft bij hen een sterke mate van ontkenning van de dood.

De tweede groep, de 'onbevangenen, (22 procent), is 'jong, tolerant en ondergemiddeld spiritueel of religieus'. Met sterfgevallen hebben ze relatief weinig ervaring. Volgens de onderzoekers waren de onbevangenen de dood en mogelijke ongemakken uit hun belevingswereld; het is voor hen een 'ver-van-mijn-bed-show'. Als de dood wel nabij komt, neigen ze ertoe 'het heft in eigen handen te nemen'.

De 'vertrouwenden' (12 procent) zijn religieus ingesteld, hechten aan regels en zijn plichtsgetrouw. Het gezin neemt een belangrijke plek in. De dood is zelden een gespreksonderwerp voor deze mensen, aldus de onderzoekers, want 'die hoort bij het leven'. Angst voor de laatste levensfase speelt geen grote rol; ze voelen zich gesteund door geloof en dierbaren.

De 'proactieven' (18 procent) zijn volgens de onderzoekers spiritueel ingesteld, maar niet op een traditionele manier. Ze kenmerken zich door een sterke sociale betrokkenheid. Mensen willen tot het einde toe nuttig blijven. vaak hebben ze ervaring met sterfgevallen, mantelzorg en (vrijwilligers)werk in de zorg' Voor proactieven is de dood geen taboe, aldus het rapport. De groep wil zelf beslissen over het levenseinde. Ze hechten er groot belang aan hun waardigheid en zelfstandigheid tot het einde toe te behouden

De mensen uit het laatste segment, de 'rationelen' (15 procent), zijn vaak niet religieus of spiritueel. Ze werken hard, hechten - volgens de onderzoekers - aan uiterlijk en status, zijn trendvolgend en geloven in de maakbaarheid van het leven. Ze hebben er moeite mee kwetsbaarheid te tonen en hechten aan een rationele benadering. Goede medische zorg, privacy en objectieve informatie zijn belangrijk voor hen.

Ik heb sterk de indruk dat de ouderen die deelnemen aan mijn onderzoek zich vooral zullen herkennen in de categorieën 'proactief' en 'rationeel'. Ze willen heel graag de regie over de laatste levensfase. Ze vrezen levensrekkende behandelingen buiten hun wil om. Ook vrezen ze een schaamtevolle dood, en ze willen zeker niet dement worden. Ze voelen zich al verdrongen naar de marges van het bestaan, maar hopen erger te voorkomen door hun levenseinde in eigen hand te nemen. In veel gevallen komen ze echter niet in aanmerking voor euthanasie, omdat niet met voldoende zekerheid vastgesteld kan worden dat zij 'uitzichtloos' en 'ondraaglijk' lijden; twee zorgvuldigheidscriteria waaraan iemands situatie volgens de Nederlandse euthanasiewet moet voldoen om levensbeëindigend handelen door een arts te rechtvaardigen.

De uitzichtloosheid wordt door de arts vastgesteld op basis van een gestelde diagnose en prognose. Belangrijke vragen hierbij zijn: zijn er nog reële behandelopties? Zijn er nog mogelijkheden die het lijden kunnen verlichten? Is het denkbaar dat iemand nog zijn zin in het leven hervindt? In situaties van voltooid leven is dit vaak moeilijk te beoordelen. Daarnaast is

ook de ondraaglijkheid van het lijden vaak moeilijk vast te stellen voor een arts, omdat dit sterk persoonsgebonden is. Wat de ene oudere nog draaglijk vindt, kan voor een andere ondraaglijk zijn. De ervaring hangt sterk samen met de actuele situatie waarin iemand zich bevindt, het toekomstperspectief, iemands persoonlijkheid en diens fysieke en psychische draagkracht. Belangrijk is dat de ondraaglijkheid van het lijden invoelbaar is voor een arts.

Zolang een arts niet overtuigd is dat aan deze zorgvuldigheidscriteria is voldaan, zal hij of zij niet overgaan tot euthanasie, hoe groot het lijden aan het leven ook lijkt. Dit is precies de reden waarom het burgerinitiatief 'Uit Vrije Wil' in 2010 is opgezet. Deze initiatiefgroep pleit ervoor dat de criteria worden verruimd en euthanasie (of hulp bij zelfdoding) in geval van voltooid leven mogelijk wordt, ook als iemand niet uitzichtloos en ondraaglijk lijdt.

Ondertussen overwegen veel ouderen die meedoen aan mijn onderzoek een 'zelfeuthanasie'. Filosoof en levenseindecounselor Ton Vink definieert dit als 'levensbeëindigend handelen, door de betrokkene zelf, aan de betrokkene zelf, na een heldere afweging besloten en op zorgvuldige wijze uitgevoerd'. Oftewel: een zelfgekozen dood onder eigen regie. Ouderen verzamelen in zo'n geval bijvoorbeeld zelf een dodelijke hoeveelheid medicatie, of ze bereiden zich voor op stoppen met eten en drinken, het liefst in goed overleg met hun naasten. Dat laatste blijkt nog niet zo eenvoudig. De meeste ouderen merken dat hun persoonlijke worsteling met de dood en het zelfgekozen levenseinde een buitengewoon ongemakkelijk gespreksonderwerp blijft. In veel gevallen leven zij eenzaam naar het einde toe. Ook blijkt het verre van vanzelfsprekend om het moment van de eigen dood te bepalen. Hoewel de ouderen verlangen naar een goede, tijdige dood, is de laatste fase van hun leven een existentiële worsteling.

9 april 2018 **De fresco's van Fra Angelico**

Dr. Anne Marijke Spijkerboer

Tekst: Zie programmaboekje.

fries leehuis
Olterterperkring

redactie-adres: Braambos 3 | 9203 NA Drachten | 0512 - 519323